

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KELAM ANABİLİM DALI YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

İSLAM ÖZGÜRLÜK DÜŞÜNCESİNİN TEMELİ

Hazırlayan
Mehmet Zekeriya ERDEM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. ŞERAFEDDİN GÖLCÜK

KONYA 2009

ÖNSÖZ

Beni Âdemi dünyamızda diğer varlıklara üstün kılan en önemli özelliklerinden biridir, 'seçebilme kabiliyeti'ne sahip oluşu. Ayrıca bu üstün yeteneğini en uygun bir şekilde kullanabilmesi için de 'akıl'la şereflendirilmiştir. İnsanı en değerli, en üstün ve yüce varlık olma konumuna yükselten en önemli özellik, onun özgür bir şekilde seçebilme yeteneğine sahip oluşudur. Özgürlüğün yokluğu demek hayatın manasızlığı veya hiçliği demektir. İnsanı basit ve gayet aciz bir varlık konumuna da düşüren yine doğru düşünememesi, doğru inanç ve yararlı davranışlardan uzak oluşudur. Ancak Özgürlük insanın başıboş oluşu ve her istediğini yapması anlamında da değildir. Bu olsa olsa kişinin kendi akli melekesini yitirmesi ve hayvana dönüşmesi olabilir. İnsana verilen akli meleke ve iradeye karşılık, onun kendini bütün olumsuz yargı ve düşüncelerden koruyabilmesi gerekmektedir. Âdemoğlu bütün nimetlerden sorguya çekilecek ve hesap verecektir. Dünyaya hiçbir şey bilmeden gelen insan önce kendi bedensel kabiliyetlerinin daha sonra zihinsel ve duygusal kabiliyetlerinin farkına yavaş yavaş varır. Sonra iyiyi kötüden ayırt etme yeteneğinin yani seçebilme özelliğinin farkına varır. Ve en sonunda da kendisini yaratanın varlığının bilincine varır.

İlahi vahyin zirvesi olan Kur'an, insanlar için dini kemale erdiren ilahi kaynaktır. İçeriği Allah kelamı olmakla birlikte emirleri, nehiyleri, nasihatleri vs. karşısında insanoğlu her zaman akli yeteneğini kullanmaya teşvik edilir. İslam'daki 'din hürriyeti', gerçekte dünyadaki seçme özgürlüğünün ve sorumluluğun ifadesidir. Din özgürlüğü hem müslim hem de gayri müslimler için geçerli haklardan bir tanesidir. İncanın hür bir iradeyle kabulünün esas olması itibariyle inanç özgürlüğü hiçbir sistemde olmadığı kadarıyla islamda yerini bulmuştur.

Çalışmamın giriş kısmında 'özgürlük' ve 'düşünce' kelimelerinin tanım ve kullanımlarından kısaca söz ettikten sonra din ve özgürlük ilişkisini tarihsellik açısından ele almaya çalıştık. Giriş bölümünden sonra iki ana bölüm olarak çalışmam devam etmektedir. Birinci bölümde, din özgürlüğünün ilk dönem Peygamber(a.s) ve ona uyan İslam toplumundaki ilk uygulama aşamalarını ele almaya gayret ettim. Yine özgürlük ve savaş ilişkisi ve tebliğ için yapılan 'Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l- Münker' konusunu işlemeye ve açıklamaya çalıştık.

İkinci bölümde özgürlüğün dini boyutu, din ve vicdan hürriyeti ve dini tebliği etme özgürlüğünün evrenselliği ve ibadet özgürlüğü gibi konulara değinilerek konunun bütün olarak algılanması gerekliliği üzerinde duruldu. Ayrıca çalışmanın asıl gayesi olan düşünce özgürlüğünü ele aldım. Dinde özgürlük kimler için vardır. Bu özgürlük İslam

dininde kendi din mensuplarına da tanınmış mı? Dini yaşama ve tebliğ etme özgürlüğü de söz konusu mudur? Yoksa sadece vicdanlarda mı kalacak gibi konulara değinildi.

Ayrıca Kur'an'da özgürlükle ilgili genel bir açıklama da yaparak konu bütünlüğünü sağlanmaya çalıştım.

Bu konuda yapılmış tez çalışmaları da var. Bunlardan Ahmet KURUCAN'ın kaleme aldığı "İslam Hukukunda Düşünce Özgürlüğü" adlı tez ve Ahmet GÜNEŞ'in "İslam Kamu Hukukunda Fikir ve İnanç Hürriyeti" adlı yayınlanmamış tezi mevcut olup bunlardan birincisi İslam hukukunda Düşünce Özgürlüğünü genel bir perspektif ile değerlendirirken, ikincisi ise daha özel bir alan yani kamu hukuku açısından ele alarak konuyu değerlendirmiştir.

Bu çalışmam sırasında klasik, çağdaş İslami eserlere ve bu konuyla alakalı bazı batılı yazarların da eserlerinden istifade ettim. Ayrıca Arapça kelimeleri ve bilimsel terimlerin anlamlarını bulabilmek için terimler sözlüğü ve lügatlara müracaat ettim.

Bu tez çalışmam esnasında konu belirlemesinden tezi bitirmeme kadar görüş, fikir ve yardımlarıyla çalışmama katkıda bulunan danışman hocam Sayın Prof. Dr. Şerafeddin GÖLCÜK Bey olmak üzere Sayın Prof. Dr. Süleyman TOPRAK ve Sayın Yrd. Doç. Dr. Durmuş ÖZBEK'e en kalbi teşekkürlerimi sunarım.

M. Zekeriya ERDEM

Konya-2009

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	i
İçindekiler	iii
Kısaltmalar ve Simgeler Sayfası	v
Giriş	1
1- Özgürlük Kavramı	1
2- Düşünce Kavramı	2

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMDA DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜNÜN TARİHİ SEYRİ

1.1. Kur'an'da Özgürlük Kavramı ve Düşünce Özgürlüğü	8
1.1.1. Kur'an'da Özgürlük Kavramı	8
1.1.2. Kevni Delillerle Düşünmeye Davet	9
1.1.3. Düşünme Melekesinin Kullanılmamasının Neticesi	13
1.1.4. Kur'an'ın Tefekkür Yöntemi	15
1.1.5. İslamda İnanç Özgürlüğü Var mı?	17
1.1.6. Kur'an'da Düşünceye Verilen Önem	20
1.1.7. Düşünce ve İlim Arasındaki Münasebet	24
1.1.8. Kur'an'ın Tefekkür Etmeyenleri Yermesi.....	27
1.1.9. Kur'an'da Aktarılan Zıt Fikirler Düşünce Özgürlüğüne Verilen Ehemmiyetin İşaretidir.....	32
1.2. Hz. Peygamber'in Hayatında Özgürlük	36
1.2.1. Din Seçme Özgürlüğü	37
1.2.2. Ehli Kitap ve Müşriklere Tanınan Bazı Hak ve Özgürlükler.....	43
1.3. Dört Halife Döneminde Özgürlük anlayışı	44
1.4. Kelamcılara Göre Seçme ve İrade Hürriyeti	47
1.5. İslam Hukukunda İctihad ve Özgürlük İlişkisi	51
1.5.1. İctihadın Tanımı	51
1.5.2. İctihad Kapısı Kapalı mıdır?	52
1.5.3. İctihad Kesin bilgi İfade Eder mi?.....	54

İKİNCİ BÖLÜM

DİN VE İNANÇ HÜRRİYETİ AÇISINDAN ÖZGÜRLÜK

2.1. Din ve Vicdan Hürriyeti	56
2.2. İslam'da Cihad Anlayışı ve Cihadın Boyutları	60
2.2.1. Cihad Bağlamında Özgürlük	60
2.2.2. İslamda Savaş ve Düşünce Özgürlüğü Arasındaki Münasebet.....	61
2.3. Kur'an'a Göre Müslümanın İnanç Hürriyeti	64
2.3.1. İman'ın Kişisel Sorumluluk Gerektirir.....	65
2.3.2. İman-Amel İlişkisi.....	67
2.4. Kur'an'ın Özgürlüğe Genel Bakışı	69
Sonuç	74
Kaynakça	77

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
b	: Bin
Bkz	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
D.İ.A.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Hz	: Hazreti
Mad	: Maddesi
S.A.V.	: Sallallahu Aleyhi ve Selem
S.	: Sayfa
T.D.V	: Türkiye Diyanet Vakfı
T.y.	: Basım Tarihi yok
Vd.	: Ve devamı
Yay.	: Yayın Evi
Y.y.	: Basım Yeri yok

Not: Cilt numaraları Romen rakamlarıyla, sayfa numaraları Latin rakamlarıyla gösterilmiştir. Ayetler, sure isimleri, surelerin numaraları ve ayet numaraları kullanılarak verilmiştir. Ayet meallerinin kullanımında D.İ.B Tercümesinden yararlanılmıştır.

GİRİŞ

1.ÖZGÜRLÜK KAVRAMI

Özgürlük kavramı Arapçada “**H-R-R**” kelimesinin türevlerinden türetilen ve isim-sıfat olarak kullanılan Hürriyet kelimesine karşılık gelir ki bu kelime bir mastardır. Azat edilmek, bağımsızlığa kavuşmak ve soylu olmak,¹ soyu hür ve şerefli olmak, azad etmek, seçme özgürlüğü, serbestlik, istiklal, bağımsızlık, temizlik(kir ve leke v.s'den)² köle veya esir olmama durumu; bağımsız, saf, serbest vb. anlamlara gelmektedir.³ Buna göre Hurr kelimesi ‘rakaba ve abd’ kelimelerinin karşıtı olup başkasına kul ve köle olmayan.⁴ demek olup İnsanın kendi iradesini kontrol altında tutması ve seçme kabiliyetini kullanabilmesinde serbest olması;⁵ İnsanın kendi kararlarını belirlemesi ve bu kararlarında herhangi bir engellemenin, yönlendirmenin söz konusu olmaması, kendi kararlarının sorumluluğuna katlanabilmesi olarak tanımlanmıştır.⁶

Özgürlük kavramıyla aynı anlama gelen ve “Bireyin, başkalarının buyruk ve isteklerine göre değil de, kendi istek ve iradesi doğrultusunda duygusal, zihinsel ve bedensel davranışlar sergilemesidir. Bir anlamda var olan alternatifler arasında seçim yapması ve yaptığı seçimin de gereklerini yapmasıdır.”⁷ Bu anlamda Özgürlük, etki ve zorlamalardan bağımsız olma veya birilerinin hâkimiyeti altında olmama, dilediği şeyi baskı ve icbar altında kalmadan yapabilme, başkasına zarar vermeyen hey şeyi yapabilme olarak da tanımlanabilir.

Özgürlük insanın farklı boyutlarıyla ilintili olarak farklı alanlarda gerçekleştiği söylenebilir. İsteme özgürlüğü, kişisel Özgürlük, düşünce özgürlüğü, davranış

¹Çağrı, Mustafa, “Hürriyet”, DİA, XVIII. C,s 502, İstanbul-1998

²Sarı, Mevlüt, Elmevarid (Arapça-Türkçe Lûgat), İpek Yayınları, İstanbul-t.y.

³İbn manzur, Muhammed b. Mükremin el-Afriki el-Misri, Lisanu'l Arab, c.IV, s.181, Daru Sadr, Beyrut t.y.; Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,s.466, Aydın yay., Ankara-2007; Üneys, İbrahim, Mu'cem'l-Vasit, c.1, s.165, Daru'l-Mearif Matbaası, 2.Baskı, Beyrut-1973

⁴Bayraktar, Mehmet, İslamda Düşünce Özgürlüğü, s.21, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara-1995

⁵Sami, Şemseddin, Kamus-u Türkî, s. 542 vd., , Çağrı yay. İstanbul-2005

⁶Demir, Ömer- Acar, Mustafa, Sosyal Bilimler sözlüğü, s.283, Vadi Yay.,Anakra-1997

⁷Cevizci, Ahmet, Felsefe Sözlüğü, Özgürlük Mad., s. 667, Paradigma yay., İstanbul-1999

özgürlüğü, İbadet özgürlüğü ve vicdan özgürlüğü bunlardan bir kısmıdır.⁸ İnsanın irade sahibi olması onun da üstün varlık olduğuna işarettir. İrade; canlıdan herhangi bir şekilde fiilin var olmasını gerektiren sıfattır. Gerçekte irade daima ma'duma, yokluğa taalluk eder. Zira o, herhangi bir işin meydana gelmesi ve vücut bulmasına tahsis edilmiş bir sıfattır.⁹ Kur'an buna "Allah'ın emri, bir şeyin olmasını dilediği zaman ona sadece 'ol' der, o da hemen olur." ¹⁰

İrade Özgürlüğü, İnsanın dilemesinde, istemesinde serbest olmasıdır. İnsanın istemi, insanın kendisinde olması demektir.

İrade üzerindeki özgürlüğümüz her zaman dengeli değildir. Düşünce ve davranışlarımızdaki bazı aşırılıklar bunun en açık göstergesidir. Bu nedenle de düşünce ve eylemlerimiz başkalarını da ilgilendirecek boyutlar kazanabilir. Bu durumlarda tutumumuz, başkalarını kendimize inandırmak değil, onu dinlemek, onun fikirlerini eleştirmek ve doğruyu bulana kadar da buna devam etmek olmalıdır.

2.DÜŞÜNCE KAVRAMI

Arapçada nazar; tefekkür, tedebbür, itibar, akletmek, makul, taakkul, teemmül, re'y, zikir, tezekkür gibi kelimelerle ifade edilir. Dil zenginliğini de açıkça gösteren bu kelimelerin Türkçe karşılığı elbette yalnızca düşünce kelimesi değildir ve olamaz da. Bunların kendi aralarında mana derinliğine inildiğinde farklar göze çarpacaktır. Sözelimi nazar; bir şey hakkında nazari araştırmada bulunmak, tefekkür; bir işin akıbeti konusunda zihin çalıştırma, kafa yorma, işin farkına varma, tedebbür; bir işin sonucunu baştan hesap etmek, tedbir; tedebbürün sonucu olarak gereken önlemi almak, tezekkür; tefekkürün maziye de içine alan boyutunu, akletmek: teorik ve pratik meseleler üzerinde düşünmek, makul: akılla kavranan şey, teemmül; bir nesnede oluşan kanaat, zikir; Allah'ın hayranlık uyandırıcı kudret belirtilerini

⁸Akarsu, Bedia, Felsefe Terimleri sözlüğü, s.146-148, İnkılap kitabevi Yay., İstanbul-t.y.

⁹Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman, Kelam (Tarih-Ekoller- Problemler), s.247, Tekin Dağıtım, 2001-Konya

¹⁰Yasin, 36/82

tefekkür ve teemmül etmek, bu alametlerin Allah'ın kudretini hatırlatıcı tesiriyle düşünmeye koyularak Allah bilinci ile dolmak anlamlarına gelir.¹¹

Düşünmenin alanı sınırlı değildir. Bu bakımdan saçma olanı da içine alır. İşte düşünmenin bu özelliği; ona sonsuz bir özgürlük kazandırmaktadır. Ancak özgürlük, düşünme için hem olumlu, hem de olumsuz bir anlam ifade eder. Çünkü bu durum, düşünülen her şeyin bir bilgi özelliğine sahip olmayacağını gösterir. Bu yüzden düşünme algıyla denetlenmeye muhtaçtır. Düşünme algıyla denetlenmediği vakit onun mantıki açıdan ele alınması gerekir. Düşünmenin bu şekilde iki açıdan kontrol edilmesi felsefede deneycilik, rasyonalizm, idealizm ve duyumculuk gibi görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Düşünmenin özgürlüğü, filozofu idealizme, düşünmenin mantıki bakımdan kontrol edilmesi de onu rasyonalizme, düşünmenin algıyla denetlenmesi de filozofu deneycilik ve duyumculuğa götürür.

Düşünme eyleminin ürünü, diğer bir deyimle düşünmenin objektifleşmiş şekli ise düşüncedir. Düşünceler, düşünmenin yaratıcılığı içinde gerçekleşirler. Bu da ancak dil yoluyla olur. Bu bakımdan düşüncenin dille sıkı bir ilişkisi olduğu söylenir. Dil ile akıl arasında sıkı bir ilişki vardır. İnsan akıl sayesinde konuşma yeteneğine sahiptir. Düşünceler kelimelere dökülemiyorsa düşünme gerçekleşmemiş demektir.

Düşünme olayını psikoloji, düşüncenin kavramlarla ilişkisini mantık ve özgürlükle ilişkisini ise hukuk ele alır.

Mantıkî bakımdan düşünme; bir hüküm çıkarmak amacıyla birtakım fikirleri ve hükümleri birbirine bağlayıp bunlardan yeni sonuçlar çıkarmak için yapılan zihin faaliyetidir. İnsan adet haline gelmiş işleri yapmak için düşünmeye gerek görmez. Ancak bunlarda bir aksama olunca, yeni durumlarla karşılaşınca düşünme ihtiyacı başlar. Düşünme sayesinde davranışlarımızı çevremizin etkilerine en uygun düşecek şekilde düzenleriz.

Düşünmenin iki ana ilkesi vardır: Bunlar yeter neden ve özdeşlik (aynılık) ilkeleridir.

1- Yeter neden ilkesi: Bu ilkenin esası her şeyin varlığının bir nedeni olmasıdır. Bir şeyin nedeni İse, ya onu meydana getiren kaynak, ya da niçin ve neden öyle olduğunu anlatan şeydir. Bu ilke ikiye ayrılır;

¹¹Kutluer, İlhan, "Düşünme", DİA, C.X,s.53, İstanbul -1994,

a) Amaçlılık; bu ilke var olan şeylerin bir amacı olduğunu anlatır;

b) Nedensellik; bu yeter neden ilkesinin tabiat olaylarına uygulanan koludur. Bu ilkeye göre her olayın bir nedeni vardır. Belirli nedenler daima belirli sonuçlar doğurur.

2- Özdeşlik: Bu ilkeye göre her şey kendi kendisinin aynısıdır. Bir şey neyse odur. Bu ilke kabul edilmeden doğru düşünmeye ve akıl yürütmeye imkân yoktur. Düşünmenin bu iki ana ilkesi hakkında mantık kitaplarına bakılabilir.¹²

Geniş anlamda düşünce, ruhsal olguların tümüdür ve ruhsal olguların bilimi olan psikolojinin konusudur. XIX. yüzyılın İkinci yarısından İtibaren psikologlar düşünceyle ilgili olarak çeşitli varsayımlar ileri sürmüşlerdir. Düşünceyi bütün özellikleri ile yansıtmayan verilerin gözleminden hareket ederek düşüncenin daha nesnel olarak incelenmesine geçilmiş, bu yeni anlayış içinde düşünce, sadece bireyin hareketinin anlatış tarzı ya da sadece bireyi ilgilendiren etkinlikler bütünü veya bu etkinliklerin kendini ifade etmesi olarak ele alınmıştır.

Bir bakıma içebakışın sürekli doğrulanması, nesnel olanın aracılığı ile öznel olanın açıklanması demek olan psikoloji, insana ait olan ruhsal olguları ele almak, dolayısıyla insanî olmak zorundadır. Çünkü içebakışa yetenekli olan ve içebakışı dil aracılığı ile dışarıya vurabilen tek yaratık insandır. Bu bakımdan kendi özel (öznel) hayatına sadece insan tanıklık edebilir.

Günümüzde bu görüşler düşünce ile yakından İlgilenen psikoloji ekolleri tarafından çeşitli şekillerde ele alınıp incelenmektedir. Davranışçılar her iki durumu, aralarında çağrışım yoluyla bir silsile içinde gerçekleşme imkânına göre farklılaşan cevaplar verir. Altta yatan nedenler ne kadar kuvvetli ise amaca ulaşmak İçin gerekli zaman o kadar kısadır. Gestalt psikolojisi, düşünce hareketlerinin İçinde bir anlam kazandığı sınırları temsil eden "psikolojik alan" kavramını geliştirmiştir. Psikanaliz düşünceyi algı ile hareket arasında yer alan bir hazırlayıcı işlemler bütünü olarak görür. Düşünce, Özellikle araştırma süreçleri, ilkel organik ihtiyaçlara karşılık olarak doğar.

Düşünce özgürlüğü değişik özgürlüklerden meydana gelen karmaşık yapı bir

¹² Öner, Necati, Klasik Mantık, s.3, Ankara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları no:173, 5. Baskı, Ankara-1986

olgudur. Önce düşünce sahibi olabilmek için düşüncelere ulaşabilme özgürlüğünün var olması gerekir. Sonra benimsenen düşünce ve kanaatlerden dolayı kınanmama özgürlüğü gelir. Söz konusu olan dini nitelikteki inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanmamak hakkına vicdan özgürlüğü denir. Kanaat özgürlüğü en başta düşünce ve inançlarını açıklamaya zorlanmamayı gerektirir. Düşünce Özgürlüğünün savunulması kişinin düşüncelerini ifade etme özgürlüğünün savunulması kişinin düşüncelerini ifade etme özgürlüğüne sahip olmasına bağlıdır. İfade veya açıklama özgürlüğü var olmadıkça, düşünceler edinmeye yarayan özgürlükler ve kanaat özgürlüğü bir anlam taşımaz.

İnsan, bilinç sahibi bir varlık olarak kendisinin dışında bulunan şeyleri kavradığı gibi kendi bilincini de (İç gözlemlerle) algılar, kavrar. Bu kavramaya “bilme” denir. Şu halde bilme insan bilinci ile bu bilincin kendisine yöneldiği nesne arasındaki ilişkidir.

İnsan, toplum içinde yaşayan, toplumsal bir varlık olarak içinde yaşadığı toplumun kültürel değerlerini Öğrenir, onları kendi hareketlerine Ölçü olarak alır. Düşünür de, toplumun bireyi olduğuna göre, o da içinde yaşadığı, eğitimini aldığı, dilini konuştuğu, dinine bağlandığı, ahlak kurallarına uyduğu belli bir toplumun parçasıdır. Bu bakımdan filozofun düşünce ürünü demek olan felsefesi ile İçinde yetişmiş olduğu toplum arasında derin bir ilgi vardır.

Aydın bir kişiden dağ başındaki çobana kadar her insanın kültür seviyesine, inançlarına bağlı olarak bîr bakışı vardır. Nasıl yaşayalım? Nasıl yaşarsam mutlu olurum? Bunu dünya görüşü kavramı ile İfade ediyoruz. İnsanoğlunun dünyaya ayak bastığından bu yana şöyle ya da böyle bir düşüncenin varlığından söz etmek mümkündür. Bu bakımdan düşüncenin tarihi İnsanlık tarihi kadar eskidir. İlk çağlardan günümüze bütün düşünce biçimlerini tarihsel bağlamda ilişkilendirerek ele alan bilim dalına düşünce tarihi denilmektedir.

Aslında bütün zihin faaliyetlerinin merkezi kalptir. Kişinin bir şeyi bilmesi, onun farkına varması, bir şeye şahit olması, bilginin kendisi için kesinlik kazanması(yakin) gibi faaliyetler kalbin işlerindedir. Bunlar arasında şuurlu, duyuların dış dünya ile ilişkiye geçmesi sonucu oluşan ve kalbe ulaştığı zaman belli bir bilgi meydana getiren şeydir. İnsan, bir şeyin şuuruna yani farkına vardıktan sonra,

şuuruna vardığı şeyler hakkında düşünmeye, kalbinde onlar hakkında bir iz bulmaya başlar. İşte kalpte oluşan bu faaliyetin adı tefekkürdür, düşüncedir.¹³

İnsanın can, mal, namus, nesli koruma güvenliği ve inanç, düşünce özgürlüğü, bu dünya yaşantısı için hava ve su kadar zorunlu bir ihtiyaçtır. İnsanı diğer canlılardan ayıran ve var oluşunun temel amacı onun özgür iradesidir. Bu nedenle de İslam her fırsatta insanın özgürlüğüne değinmektedir. Kur'an ve Sünnette bunu apaçık görmek mümkündür. Fakat tarihimizde bunun aksi uygulamalarıyla da karşılaşabilmekteyiz. Bunun dini, siyasi, kültürel ve içtimai bazı kaygılardan kaynaklandığını söyleyebiliriz. En önemli sebep de hâkim güçlerin kendi kişisel ve toplumsal çıkarları uğruna yaptıkları yanlış uygulamalar olmuştur.

Bu çalışmada asıl gaye, bu konunun İslami deliller ve Peygamber ile Raşid Halifeler döneminin uygulamalarıyla temellendirme isteğidir. Böylece İslam kaynaklarında özgürlüğün temellerini tespit etme ve günümüz sorunlarına çözüm olacak Hz. Peygamber(a.s.)'in tatbikatını referans kabul etme çabaları olacaktır.

Günümüzde temel hak ve özgürlükler hukukun vazgeçilmez ilkeleri konumuna gelmiştir. Batı demokrasilerinde bireyin özgürlüğünü sağlamak devletin ana görevleri arasında yer almaktadır. Zaten gelişmiş ülke ve sistemleri diğerlerinden ayıran en bariz özellik sistemlerindeki düşünce özgürlüğünün teminat altına alınmasıdır. Düşünce özgürlüğünü kısıtlayan sistemler kendilerini yenileyemediklerinden dolayı sürekli korku sarmalıyla insanları baskı ve şiddetle sindirmeye çalışmaktadırlar. Bu da o ülke ve halklarının geri kalmasına sebep olmaktadır.

Yine günümüzde temel hak ve özgürlükler insanın beden bütünlüğüne yönelik olanlar, düşünce ve inançlarına yönelik olanlar, ekonomik ve sosyal hak ve özgürlükler diye de kısımlara ayrılmıştır.

Düşünce özgürlüğü için teorik kısmı olmakla beraber İslam hukukunun bu konunun temelleriyle alakalı tarafını incelemeye gayret ettik. Düşünce özgürlüğünün İslam hukukundaki farklı açıdan incelemesi sonucu görülecektir ki konu çok geniştir. Konunun siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel vb. yanları mevcut olup 15 asırlık İslam

¹³Ece, Hüseyin K, İslam'ın Temel Kavramları, s.685, Beyan Yayınları, 323. Kitap, İstanbul, Nisan - 2000

tarihinin her bir dönemi için ayrı çalışmalara konu olabilecek genişliktedir. Bu nedenle mümkün mertebe konuyu dar bir çerçevede sınırlamaya çalıştım.

İslam tarihi seyri içerisinde gelişen olaylar neticesinde değişik dönemlerde Hz. Peygamberin getirmiş olduğu mesajın ruhuna aykırı uygulamalarla karşılaşmaktayız. Bu durum asli olmayıp arızidir. Zaten günümüze kadar ulaşmış olan İslami ilim mirası da bunu çok güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. İslam'ın asli ruhuna bağlı kalan bilginlerin eserleri ve yaşantıları bu konumuzu güzel bir şekilde açıklamaktadır. İmamı Malik'in dönemin halifesine karşı tutumu en bariz örneklerdendir. Çünkü İmam Malik kendi mezhebinin geçerli tek mezhep yapılma isteğine karşı çıkmış bu tutumuyla bu konudaki çalışmaların özgür bir şekilde yapılabilmesine ortam hazırlamıştır.

İslam'ın insanlara ulaştırılması ve yaşanmasıyla ilgili çabalar hususundaki teorisi ve pratik uygulamaları değinilmesi gereken iki konudur. Çünkü bu bağlamda birçok ön yargı ve yanlış değerlendirmeler mevcuttur. Bu iki kavram İslam'ın temel nasslarına uygun bir şekilde uygulandığı zaman, özgürlüklere aykırı olmadığı da apaçık görülecektir.

Konumuzu Kur'an ve Sünnet çerçevesinde değerlendirirken çelişki gibi görülen nasların, ya anlam bütünlüğünü oluşturabilecek bilgi eksikliğinden ya senetlerdeki zaafiyet ya da metnin içerdiği gerçeği doğru algılayamamaktan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle güvenilir hadis kitaplarına başvurmak gereklidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.İSLAMDA DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜN TARİHİ SEYRİ

1.1.Kur'an'da Özgürlük Kavramı ve Düşünce Özgürlüğü

1.1.1.Kur'an'da Özgürlük

Bir şey hakkında zihni yormak, nazari araştırmalarda bulunmak, dikkatin bir noktaya teksifi ve yoğunlaşması¹⁴ anlamlarına gelen tefekkür, Kur'an'ın birçok ayetinde farklı farklı ele aldığı bir husustur. Türkçede de çoğunlukla “düşünme” kelimesine karşılık gelen, Arapçada bu kelimenin anlamdaşı olan fikir, nazar, tezekkür, akletmek, makul, teemmül, re'y, zikir vb. zihne ait çaba ve gayreti ifade eden bu kelimeleri içeren ayet sayısı, 707'dir. Bu ayetlerin 300'ünde Allah insanları düşünmeye çağırmaktadır.¹⁵ Hürriyet kelimesi Kur'an'da H-R-R'nin türevlerinden olan tahrir ve muharrer şeklinde geçmektedir.

Fiziki manada serbest hareket edemeyen ve birinin mülkiyetinde bulunan kişilere köle yani hür olmayan denir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de:

“Yanlışlıkla olması dışında bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin, mümin bir köle azat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir. Meğer ki ölünün ailesi o diyeti bağışlamış ola. (Bu takdirde diyet vermez). Eğer öldürülen mümin olduğu halde, size düşman olan bir toplumdan ise mümin bir köle azat etmek lâzımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir toplumdan ise ailesine teslim edilecek bir diyet ve bir mümin köleyi azat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin, Allah tarafından tövbesinin kabulü için iki ay peş peşe oruç tutması lâzımdır. Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.”¹⁶

Aslında islamda asıl olan insanların bedenlen ve fikren özgür olmalarıdır. Bundan dolayı Allah müminlerden yapmış oldukları bazı yanlış davranışların cezası

¹⁴Çelik, Muhammed, Kur'an'ın İkna Hususiyeti, s.38, Çağlayan Yay., İzmir-1996

¹⁵Yavuz, Yunus Vehbi, İslam'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü, s.27, Sahaflar Kitavevi, İstanbul-1994

¹⁶Nisa, 4/164

olarak köle azat etmelerini istemiştir. Bu da İslam toplumunun özgür bireylerden oluşması yolunda her türlü fırsatın değerlendirildiği anlamına gelmektedir.

“Allah, kasıtsız olarak ağızınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz, fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da keffâreti, ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek yahut da bir köle azat etmektir. Bunları bulamayan üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğiniz takdirde yeminlerinizin keffâreti işte budur. Yeminlerinizi koruyun (onlara riayet edin). Allah size âyetlerini açıklıyor; umulur ki şükredersiniz!”¹⁷

“Kadınlardan zihâr ile ayrılmak isteyip de sonra söylediklerinden dönenlerin karılarıyla temas etmeden önce bir köleyi hürriyete kavuşturmaları gerekir. Size öğütlenen budur. Allah, yaptıklarınızdan haberi olandır.”¹⁸

Bazen de özgür kimse Kur’an’da, her şeyden soyutlanarak Allah’ın rızası doğrultusunda adanmışlığı ifade eder. Çünkü islamda özgürlük, aldatıcı bütün varlıklardan soyutlanarak özgür iradeyle bilinçli eylemlerde bulunmaktır. Nitekim Hz. Meryem’in annesinin duası bunu apaçık dile getirmiştir:

“İmran’ın karısı şöyle demişti: «Rabbim! Karnımdakini azatlı bir kul olarak sana adadım. Adağımı kabul buyur. Şüphesiz (niyazımı) hakkıyla işiten ve (niyetimi) bilen sensin.»¹⁹

1.1.2.Kevni Delillerle Düşünmeye Davet

Tefekkür ayetleri incelendiğinde farklı kategorilere ayrıldığı görülecektir. Allah-insan, insan-insan, Allah-kâinat ve insan-kâinat şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Kur’an, söz konusu ayetlerin hemen hemen hepsinde düşünce ve düşüncenin türevi olan kelimelerle zihni çabayı kasteder. Yine aynı ayetlerde düşüncenin amaç ve hedefi verilir ki, gaye ve hedef insanın yaratıcısını idrak

¹⁷Maide, 5/89

¹⁸Mücadele, 58/3

¹⁹Ali İmran, 3/35

etmesidir. Bu konuda birçok ayet bulunmaktadır ki biz sadece bir kaçını örnek vermekle yetineceğiz.

Kur'an insanları, kendi yaratılışını ve neslini devam ettirmedeki fitri yasaları düşünmesini ve çevresinde gelişen olayları iyi incelemesini ve bunlar üzerinde gerektiği gibi akli çıkarımlarda bulunulmasını istemektedir ki bunun sonucunda Allah'a yakışır şekilde kulluk gerçekleşsin.

“Ey İnsanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan, ondan eşini var eden ve ikisinden pek çok erkek ve kadın meydana getiren Rabb'inize hürmetsizlikten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'ın ve akrabasının haklarına riayetsizlikten de sakının. Allah şüphesiz hepinizi görüp gözetmektedir.”²⁰

İnsan hayatın gidişatı sırasında çok önemli olan şeyleri ya görmez ya da görse dahi önemsemez. Bu da insanın zihni faaliyetlerini tam manasıyla yerine getirmemesine neden olur. Bu nedenle insan çevresine kör ve sağır olmamalıdır. İnsan çevresinde oluşan hadiseleri bilinçli bir şekilde okumaya tabi tuttuğunda eşyanın tabiatında saklı bulunan yasalar kendisine açılacaktır. Bu da dünya hayatında kişinin mutlu olmasını sağlayacak yollardan en önemlisidir. Çünkü bilinmeyen ve tanınmayan şeyler sürekli insana sıkıntı vermektedir.

“Ölüden diriyi, diriden de ölüyü O çıkarıyor; yeryüzünü ölümünün ardından O canlandırıyor. İşte siz de (kabirlerinizden) böyle çıkarılacaksınız. Sizi topraktan yaratması, O'nun (varlığının) delillerindedir. Sonra siz, (her tarafa) yayılan insanlar oluverdiniz. Kaynaşmanız için size kendi (cinsi)'nizden eşler yaratıp aranızda sevgi ve merhamet peyda etmesi de O'nun (varlığının) delillerindedir. Doğrusu bunda, iyi düşünen bir kavim için ibretler vardır. O'nun delillerinden biri de, gökleri ve yeri yaratması, lisanlarınızın ve renklerinizin değişik olmasıdır. Şüphesiz bunda bilenler için (alınacak) dersler vardır. Gece olsun gündüz olsun, uyumanız ve Allah'ın lütfundan (nasibinizi) aramanız da O'nun (varlığının) delillerindedir. Gerçekten bunda, işiten bir kavim için ibretler vardır. Yine O'nun delillerindedir ki, size korku ve ümit vermek üzere şimşegi gösteriyor, gökten su indirip ölümünün ardından arzı

²⁰Nisa, 4/1

onunla diriltiyor. Doğrusu bunda, aklını kullanan bir kavim için (alınacak) dersler vardır.”²¹

“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akliselim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır. Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler (ve şöyle derler:) Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tesbih ederiz. Bizi cehennem azabından koru!”²²

“Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri peşinden gelmesinde, insanlara fayda veren şeylerle yüklü olarak denizde yüzüp giden gemilerde, Allah'ın gökten indirip de ölü haldeki toprağı canlandırdığı suda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları yönlendirmesinde düşünen bir toplum için (Allah'ın varlığını ve birliğini ispatlayan) birçok deliller vardır.”²³

“Böylece Allah ölüleri diriltir ve düşünesiniz diye size âyetlerini (Peygamberine verdiği mucizelerini) gösterir.”²⁴

“De ki: Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size, ben bir meleğim de demiyorum. Ben, sadece bana vahyolunana uyarım. De ki: Kör ile gören hiç bir olur mu? Hiç düşünmez misiniz?”²⁵

“Rabbinden sana indirilenin hak olduğunu bilen kimse, (inkâr eden) kör kimse gibi olur mu? (Fakat bunu) ancak akıl sahipleri anlar.”²⁶

İnsana verilen düşünme kabiliyeti aslında başka bir canlıya verilmiş değildir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran ve onlardan güçlü kılan insanın bu özelliğidir. İnsan bu özelliğiyle, çevremizde çok ihtişamlı gördüğümüz varlıkların altından kalkamayacakları sorumlulukları yüklenmektedir. Bu da insanı sorumlu bir varlık haline getirip sorgulanabilecek bir konuma yerleştirir. Yani düşünemeyen

²¹Rum, 30/19–24

²²Ali İmran, 3/190–191

²³Bakara, 2/164.

²⁴Bakara, 2/73

²⁵Maide, 6/50

²⁶Ra'd, 13/19

akledemeyen sorumlu değildir. İnsanı değerli kılan akledebilmesi, seçebilmesi ve sorumlu oluşunun farkında olarak yaşamasıdır.

“Eğer biz bu Kur'an'ı bir dağa indirseydik, muhakkak ki onu, Allah korkusundan baş eğerek, parça parça olmuş görürdün. Bu misalleri insanlara düşünsünler diye veriyoruz.”²⁷

“(İnsanlar) devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?”²⁸

Geçen ayetlerden de anlaşılacağı üzere Kur'an'ın yaklaşık olarak üçte birini, insanların, yer ve göklerde olup bitenlere, kendi nefesine, biyolojik yapısına, tarihi olaylara bakmasını, onların üzerinde düşünmesini isteyen ayetler oluşturmaktadır.²⁹

Yine Kur'an afakî ve enfüsi delillere de dikkat çekerek insanı tefekküre davet etmektedir:

İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kuran'ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şahit olması, yetmez mi?³⁰

Elmalılı, bu ayetin tefsirinde; “İlmi açıdan bir gerçeğin ispatı için delil ya objektif olur, ya sübjektif olur; ya gözlerden dış gözlemden, ya gönülden iç gözlemden gelir; varlık bu iki pencereden görülür.”³¹ Şeklinde açıklamada bulunur. Demek haricî dünyada gerçeklikleri varlıkların ötesinde, insanın düşünme objesi olarak kendisini, iç dünyasını konu alacağı bir başka âlem daha vardır ki bu da insanı Allah'a götürebilecek özelliğe sahiptir. Buradan da Kur'an, İnsan ve Kâinat üçlüsü birbirini açıklayan, Allah'ın muradının anlaşılmasında birbirini destekleyen, gerçek anlamda düşünme objesi unsurlar olarak karşımıza çıkar.

²⁷Haşir, 59/ 21

²⁸Gaşiye, 88/ 17-20

²⁹Güneş, Ahmet, İslam Kamu Hukukunda Fikir ve İnanç Hürriyeti, s.40, Yayınlanmamış doktora tezi, Erzurum-2003.

³⁰Fussilet, 41/53

³¹Yazır, Elmalılı Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, c.VI, s 4216, Eser Neşriyat, İstanbul -1979

1.1.3.Düşünme Melekesinin Kullanılmamasının Neticesi

Düşünce bağlamında Kur'an'da ele alınan bir başka konu da Allah'ın ihsan ettiği akletme ve düşünme nimetini kullanmamaya yönelik yapılan eleştiri ve suçlamadır.

İnsanları diğer varlıklardan ayıran en önemli özellik insanın akletme yeteneğine sahip oluşudur. İnsan bu yeteneğini gereği gibi kullanmayıp akıl dışında kalan his ve duyguların etkisiyle hareket ettiğinde en bariz olan düşünebilme özelliğini yitirir. Hatta bu durum insanı hayvandan daha aşağı derece indirir.

“Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.”³²

Bu ayetteki ağır eleştirinin yapıldığı nokta insanların Kalp, göz ve kulak nimetini şuursuzca kullanmaları ve hayatı hayvan gibi umursamadan yaşamalarıdır. Çünkü bu kişiler kendilerini çepeçevre saran Allah'ın evrendeki ve kendi hayatlarındaki ayetlerini fark etmemekte ve umursamamaktadırlar. İşte bunlar dört ayaklı davarlar gibidirler. Ve hatta onlardan da sapkındırlar. Çünkü hayvanların doğuştan gelen yol gösterici içgüdüleri vardır. Cinler ve insanlar ise, anlayışlı bir kalple, görebilen bir gözle ve derleyebilen bir kulak ile donatılmışlardır. Onlar gerçeği kavramak için kalplerini onun asıl anlamını ve amacını kavramak için kullanamadıklarından, gözleri hayatın manzaralarını ve gerçeklerini görmediğinden, kulakları hayatın duygularını ve mesajlarını derleyip toplamadığından, değerlendirmedeğinden... Evet, bu durumda onlar, sadece yönlendirici fitratlarından kaynaklanan içgüdüleri ile baş başa bırakılan canlılardan çok daha sapıktırlar.³³

Yine başka bir ayette de şöyle denilmektedir: “(Hidayet çağrısına kulak vermeyen) kâfirlerin durumu, sadece çobanın bağırıp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer. Çünkü onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebeple

³²Araf, 7/179

³³Kutub, Seyyid, Fi Zilali'l Kur'an, c.III, s.1401, Beyrut-1980

düşünmezler.³⁴ Elmalılı, bu ayeti şöyle tefsir etmektedir: “Bu bakımdan böyle tutuculuk ve taklitçilik müşriklerin ve kâfirlerin belirtisidir. Bu kâfirlerin hali neye benzer bilir misiniz? Bütün kâfirlerin hali, o hayvanın haline benzer ki, bağırıp çağırmadan başka bir şey işitmeyerek haykırır, duyup dinlediği kuru ses, çıkardığı yine kuru sestir, manadan bihaberdir. Onlar, bir takım sağırlar, dilsizler, körlerdir. Bunun için hiçbir şey anlamazlar. Sadece hay hay! Kuru gürültülere, çan seslerine, kaval seslerine kulak verirler, haykırırlar. Bunlara söz söyleyecek, doğru yola davet edecek olanların hali de o hayvan çobanının haline benzer, o yolda çobanlık etmesi gerekir. Çoban onlara insan gibi, yiyiniz, içiniz, yayılınız derse anlamazlar, manasız seslerle, ıslık, düdük çalar, bağırarak çağırarak azarlar, sürer, havlarsa bir şey duyarlar. İşte kâfirlerin durumu da böyledir. Bunlar, Allah’tan, Peygamberden bir şey anlamazlar, manalı sözleri duymazlar. Çan ve düdük sesleri arkasında dolaşırlar. Bunları işittikleri zaman haykırırlar, höykürürler. Yiyip içmek, yayılmak için yola gelirlerse, azarlama ile haykırarak bağırıp çağırma ile gelirler.”³⁵

İnsanlar, tarihte yaşanmış tecrübeleri miras olarak alırlar. Bu mirası gereği gibi kavramayıp yaşayamayan birey ve toplumlar kısır döngü içerisinde geçmişte yaşanan hata ve eksiklikleri tekrarlayıp dururlar. İnsanoğlu çevresini iyi bir şekilde gözlemesi gerektiği gibi insanın geçmiş tecrübeleri de iyi tahlil etmesi gerekmektedir ki aynı hatalar oluşmasın ve mükemmelliğe ulaşılabilin. Yoksa geçmişte oluşan olumsuz yaşantılar yaşanan dönemdeki neslin de yakasın bırakmayacaktır.

“Onlar, yeryüzünde gezip de kendilerinden öncekilerin âkıbetlerinin nice olduğuna bakmadılar mı? Ki onlar, kendilerinden daha güçlü idiler; yeryüzünü kazıp alt-üst etmişler, onu bunların imar ettiklerinden daha çok imar etmişlerdi. Peygamberleri, onlara da nice açık deliller getirmişlerdi. Zaten Allah onlara zulmedecek değildi; fakat onlar kendi kendilerine zulmetmekteydiler.”³⁶

Aslında tarihten ders ve ibret alıp medeniyet yolunda olumlu çığırlar açan toplumlar bireylerini güzel ve mutlu yarınlara hazırlayabilirler. Geçmişten ders alamayan insanlar kendilerinin bu yanlışlarını eleştireceklerine hep geçmişlerini hor

³⁴Bakara, 2/171

³⁵Yazır, a.g.e, c.I, s.587

³⁶Rum, 30/9

görür ve küçümserler. Bunu da bir kader olarak görürler. Halbuki insan kendi başına gelenlere kendisi sebep olmaktadır.

“Onun önünde ve arkasında Allah'ın emriyle onu koruyan takipçiler (melekler) vardır. Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirmeye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez. Allah bir topluma kötülük diledi mi, artık onun için geri çevrilme diye bir şey yoktur. Onların Allah'tan başka yardımcıları da yoktur.”³⁷

1.1.4.Kur'an'ın Tefekkür Yöntemi

Muttakiler için hidayet rehberi olan Kur'an, düşünme ve düşündürme metodu ile alakalı olarak çok örnek sunmuştur. Aynı zamanda tebliğ metodu olarak da adlandırılabilir bu husus, Kur'an'ın farklı alanlarda yüzlerce ayetinde karşımıza çıkmaktadır. En önemlisi elbette o günkü toplumun en büyük derdi ve bir anlamda İslam'ın yeryüzüne gönderiliş sebebi olan tevhid hakikati ile ilgilidir.

Tevhid ve ulûhiyyet hakikatine inanmayan, peygamber'i kabul etmeyen insanlara, Kur'an, hiçbir zaman baskı kurmamış, bunun yerine özgür düşünce ve iradeye vurgu yaparak onların düşüncelerini sağlamaya çalışmış, iradelerini serbestçe kullanmalarını önermiştir. Bu çerçevede kendilerinin de yabancı olmadığı veya en azından kulak aşinası olduğu müşahhas peygamber kıssalarını anlatmış ve ayet fezlekelerinden yaptığı vurgu ile onları düşünmeye çağırmıştır. Bunun örneklerini Kur'an'da aşağıdaki şekillerde görmek mümkündür.

“Andolsun onların (geçmiş peygamberler ve ümmetlerinin) kıssalarında akıl sahipleri için pek çok ibretler vardır. (Bu Kur'an) uydurulabilecek bir söz değildir. Fakat o, kendinden öncekileri tasdik eden, her şeyi açıklayan (bir kitaptır); iman eden toplum için bir rahmet ve bir hidayettir.”³⁸

³⁷Ra'd, 13/11

³⁸Yusuf, 12/111

«Haydi, şimdi (öldürülen) adama, (kesilen ineğin) bir parçasıyla vurun» dedik. Böylece Allah ölüleri diriltir ve düşünesiniz diye size âyetlerini (Peygamberine verdiği mucizelerini) gösterir.³⁹

“Senden önce de, şehirler halkından kendilerine vahyettiğimiz erkeklerden başkasını peygamber olarak göndermedik. (Kâfirler) yeryüzünde hiç gezmediler mi ki, kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğunu görsünler! Sakınlar için ahiret yurdu elbette daha iyidir. Hâla aklınızı kullanmıyor musunuz?”⁴⁰

Bunların da ötesinde aslında her biri mucizevî bir şekilde gerçekleşen ve gündelik hayatımız içinde ihtimal, ülfet ve ünsiyet perdesinin gözlerimizi perdelemesinden dolayı görmediğimiz, göremediğimiz nice olay vardır ki Kur’an bunları akletmemiz, düşünme kabiliyetini harekete geçirmemiz için bunlara da dikkatimizi çekmektedir.

“Onlar, yeryüzünde gezip de kendilerinden öncekilerin akıbetlerinin nice olduğuna bakmadılar mı? Ki onlar, kendilerinden daha güçlü idiler; yeryüzünü kazıp alt-üst etmişler, onu bunların imar ettiklerinden daha çok imar etmişlerdi. Peygamberleri, onlara da nice açık deliller getirmişlerdi. Zaten Allah onlara zulmedecek değildi; fakat onlar kendi kendilerine zulmetmekteydiler.”⁴¹

“İnsan, yediğine bir baksın!”⁴²

“İnsan neden yaratıldığına bir baksın!”⁴³

Bu ve benzeri birçok ayet, tarih boyunca değişik şekillerde tasnif edilmiştir. Değişen tasnif şekillerine rağmen değişmeyen şey düşünmenin İslami öğretinin temeli olmasıdır. O, bu yönüyle hem Allah- insan- kâinat üçlüsü arasındaki ilişkileri, hem afak ve enfüste insanın hayatı boyunca yapmak zorunda olduğu yolculuğa ait ölçüleri, hem düşünme meleksinin atıl hale geldiği atalar kültürünü takip etmenin yanlışlığı bütün yönleri ile vurgulanmaktadır. Bu ayetlerin hepsine bütüncül bakış açısının bize gösterdiği bir başka şey ise, düşünmenin İslami öğretilerde bir ibadet ve kulluk görevi olduğu gerçeğidir.

³⁹Bakara, 2/73

⁴⁰Yusuf, 12/109

⁴¹Rum, 30/9

⁴²Abese, 80/24

⁴³Tarık, 86/5

“Onlara (müşriklere): Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar, «Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız» dediler. Ya ataları bir şey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyseleler?”⁴⁴

Kur'an özgür düşünceye gereken özeni göstermiş ve daha da ilerisine giderek karşıt düşünceye hiç sansür uygulamadan yer vermiş ve birçok ayetine konu edinmiştir. Ve hatta İslam'ın inanç esaslarına taban tabana zıt olan iddia, itiraz, şüphe ve sorulara hiç çekinmeden değinmiştir. Fakat her defasında da bu düşüncelerin yanlışlığı ve tutarsızlığı vurgulanmakta, akabinde de doğru düşünce apaçık dile getirilmektedir.

“Ben(Firavun), sizin en yüce Rabbinizim! dedi. Allah onu, (herkese ibret olarak) dünya ve ahiret azabıyla cezalandırdı. Elbette bunda, korkan kimseler için büyük bir ibret vardır.”⁴⁵

Kur'an bu tavrıyla bir taraftan o günkü toplumun yerleşik inanç, düşünce, adet, gelenek ve göreneklerine eleştiri yöneltmekte,⁴⁶ diğer taraftan tebliğ adına Müslümanlara davet metodu öğretmektedir. Öte yandan bununla Kur'an, fikre fikirle karşılık verilmesi, farklı düşünce ve inançlara baskı yapılmaması, herkesin dilediği düşünceyi benimseyebileceğini ve istediği inancı seçebileceğini belirtmektedir.

1.1.5.İslam'da İnanç Özgürlüğü Var mı?

Din ve Düşünce özgürlüğü tamamen vicdanidir.⁴⁷ Yani birey istediği dini seçip kabul veya reddetme tercihinə sahiptir. Bu tercihinə yapmada serbest olup sonuçlarına kendisi katlanır. Din ve düşünce özgürlüğünün sonuçlarına katlanma sorumluluğu genellikle bireysel çerçevede değerlendirmek gerekir. Bu nedenle İslam inanç tercihinde bireyi tamamen serbest bırakmıştır.

⁴⁴Bakara, 2/170

⁴⁵Naziat, 79/24-26

⁴⁶Aktan, Hamza, “Kur'an ve Sünnet Işığında Düşünce ve İnanç Özgürlüğü”, c.II, s.73, Uluslararası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, Ankara-2000

⁴⁷Öner, Necati, İnsan Hürriyeti, s.93, Vadi yay., Ankara-1995

“Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O halde kim tâğutu reddedip Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah işitir ve bilir.”⁴⁸

Kişisel özgürlük, insanın istemesinde, düşünce ve fiiliyatında diğerlerince engellenmemesi durumu olarak tanımlanabilir. Düşünce özgürlüğü, insanın her türlü baskıdan bağımsız olarak düşünebilmesidir. Fakat bu sadece düşüncede kalan bir özgürlük değil, aynı zamanda bu düşüncenin özgür bir şekilde açıklanmasını da içermektedir.

Din hürriyetinin teolojik tanımı, değişik özgürlüklerin gerçekleşmesinde engellerin olmaması yani inanma ve inancının gereğini yerine getirme sorumluluğunun kişiye bırakılmasıdır. Biz bu durumu, mü'minin kendi hayatında sorumluluk alma ve eylemde bulunma açısından özgürlüğü, Allah ile kul arasında olan özel bir durum şeklinde ifade edebiliriz.⁴⁹

İnsana saygının bulunduğu ortamlarda Din Hürriyeti, bütün din mensuplarına karşı en mükemmel bir şekilde işlemektedir. İnanç özgürlüğünün yaşanmasına en büyük engel bağınazlık ve körü körüne taklitçiliktir. Bağınaz kişi kendisinin katılmadığı, kabullenmediği fikir ve kanaatleri hoş görmez. Tam tersine hoşlanmadığı fikirlere saldırmaya ve onları yok etmeye her zaman hazır bir vaziyet alır. Oysa insanlar medeni seviyede yükselmeleriyle orantılı olarak hoşgörülü olur, iletişimleri artar. Ve bu sayede Hürriyetten fayda sağlarlar. Ama kanunlarla ve zorlamalarla getirilen ve zorlamalarla icra edilmeye çalışılan özgürlükler hiçbir zaman istenilen sonucu vermez.

Yüce Allah bütün peygamberleri, insanı kula kulluktan kurtarmak için göndererek tevhid mücadelesini başlatmıştır. Yani hür insan denilince kendi kendisinin sahibi ve efendisi olan, üzerinde tahakküm ve tasallutun olmadığı, hür iradesiyle inancını seçebilen insan akla gelmiştir.

Özgür bir seçimle dilediği inancı benimseyen insan nasıl ki kendisine baskı yapılmasını istemez ise aynı şekilde diğer insanlara da bu toleransı gösterir, kimsenin inancına saygısızlık yapmaz tam tersine düşünce ve inanç özgürlüğüne destek verir.

⁴⁸Bakara, 2/256

⁴⁹Köse, Saffet, İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti, s.16–17, İz yay., İstanbul-2003

İnsan kendine has bireysel farklılıklara sahiptir. Doğal olarak da düşünce, duygu ve değerleri de farklı olacaktır. Elindeki mevcut imkânları kullanıp kullanmamakta veya dilediği şekilde kullanmakta serbest olan kişi kendisini zincire vurulmuş olduğuna inanan kişiden herhalde daha hoşgörülü, esnek ve başarılı olacaktır.⁵⁰

İslam'da birey yanlış yapabilir, ama bunun idrakine vardığında hemen hatasını düzeltmelidir. Hiçbir zaman insan düşünmekten ve karar vermekten alıkonmamalı. Hatta dinimizde bir müçtehid içtihadında hatalı olursa dahi bir sevap kazanır. Bu da gösteriyor ki birey düşünce ve davranışlarında hata yapabilir. Ancak bir hâkimin yanlış karar verebilirim diye karar vermektten çekinerek suskun kalması nasıl ki çok büyük bir hataya sebebiyet verecekse, aynı kaygı ve endişelerle herhangi bir düşünce ve eylem üretmemek de yanlıştır. O halde düşünce ve davranışlardaki hatalarımız, baskı altına alınarak değil, araştırmalar sonucu doğru olanlarla karşılaştırılıp yanlışlığı ispatlandığında özgürlük gerçek anlamda kullanılmış olur. İşte bu durumda insanın özgürlüğüne gerçek manada saygı duyulmuş olur.⁵¹

Bilimsel araştırmalarda özgürce ortaya konulan düşünce veya davranışların küfür olduğu, dinsizlik olduğu vb. gibi yanlış ve mesnetsiz iddialarla bu düşünce ve davranış sahiplerini yargısız infaz etmek dün, bugün ve yarın için insanlığın bilim, yaşam ve ahlak tecrübesi adına büyük bir hata olacaktır. Çünkü nice düşünce ve eylem vardır ki zamanında muarızlarınca yanlış kabul edilmiş hatta küfrün delili bile sayılmıştır ki bugün doğru kabul edilmekte hatta aksini iddia edenler ise yargılanabilmektedir.⁵² Yine İslam âlimlerinden Hamdi YAZIR'ın şu sözleri ne kadar da manidardır: 'Daire-i yakinimizi daraltmayalım, ilm-u fenni boğmayalım, saha-i imkân-ı kısıtlamayalım, mümkünse muhal demeyelim... Yoksa muhal zannettiklerimizin imkânını hatta vukuunu gördüğümüz zaman perişan oluruz.'⁵³ İşte tarihin bu yönünün tekrar etmemesi için, maddi ve manevi alanlarda ilerlemeler için eleştiriye, doğru düşünmeye, doğru dinlemeye, doğru anlamaya ve araştırmaya açık

⁵⁰Allport, Gordon W., Birey ve Dini, s.89, Çev.: Bilal Sambur, Elis Yay., Ankara-2004

⁵¹Mill, John.Staurt, Hürriyet, , s.31, Çev.; Mehmet Osman dostel, MEB. yayınları, İstanbul-1997

⁵²Mill, a.g.e, s.45

⁵³Yazır;, a.g.e, c.1,s.203

kişilik ve karaktere sahip, insanın hak ve hürriyetine saygılı bireylerin yetiştirilmesine ihtiyaç vardır.

Allahu Teala insana seçebilme özgürlüğü vermiştir. Bu nedenle seçme yetkisinin olduğu durumlarda da günah-sevap söz konusu olmaktadır ki özgürce düşünüp özgür bir iradeyle yapılan seçim neticesi ortaya çıkan davranışlardan mesuldür.

1.1.6.Kur'an'da Düşünceye Verilen Önem

Düşünce özgürlüğü bütün diğer özgürlüklerin başlangıcını oluşturur. Kişilik, bireylerin düşünüşünü, hissedişini ve eylemlerini belirler.⁵⁴ Kişilik sabit ve statik bir şey olmayıp sürekli değişim gösteren ve gelişen bir yapıdadır. Kişiliğimizin değişik boyutları bizi diğer insanlardan farklı kılmakta ve bizim farklı düşünce, duyu ve davranış geliştirmemize imkân sağlamaktadır. Eğer bireysel farklılıklarımız olmasaydı bütün insanlar aynı davranış ve düşünceler ortaya koyarlardı.⁵⁵ Bu da insanı programlanmış bir robota dönüştürür. Bu durum da insanın tekamülü söz konusu olmazdı. Ya melekler gibi günahsız olurdu. Ya da diğer zi şuur varlıklar gibi standartı belli bir yaşam şekilleri olurdu.

Kur'an'da insanlar, Allah'ın varlığını, işlerinin hikmet ve düzenini, kudretinin yüceliğini anlayabilmek için yarattığı şeyleri tefekkür etmeğe çağrılıyor. Bilgi edinme, öğrenme gücü olan düşünce anlamındaki fikr kökünden türetilen tefekkür düşünce gücünün işlevini yapmasıdır. İnsana özgü olan bu güç, ancak hayal edilebilen şeylerde işlevini yapar. Hayale gelmeyen (sureti kalbe düşmeyen) şey düşünülemez. Bunun için "Allah'ın ni'metleri hakkında düşününüz, Allah'ın zâtı hakkında düşünmeyiniz"⁵⁶ buyrulmuştur. Bundan da anlaşılmalıdır ki sınırsız bir düşünce olamaz. Duyu organlarının algı sınırları dışında bulunan şeyler gerçek manada tasavvur edilemez.

⁵⁴From, Eric, Özgürlük Korkusu, , s. 250, Çev.: Selma Koçak, Doruk yay, İstanbul-2003

⁵⁵Allport, a.g.e, s.9

⁵⁶Taberânî, el-Mu'cemu'l-Evsat'ta, Beyhakî Şu'ab'da Abdullah ibn Ömer'den merfû'an çıkarmışlardır. "Allah'm yaratıkları hakkında düşününüz; Allah hakkında düşünmeyiniz" seklindeki varvanti İse birçok yerde vardır (Kesfu'l-hafâ: 2/371).

“Kendi içlerinde hiç düşünmediler mi ki Allah, göklerde, yerde ve bu ikisi arasında bulunan her şeyi ancak hak olarak ve belirtilmiş bir süre ile yaratmıştır? İnsanlardan çoğu, Rablerine kavuşmayı inkâr etmektedirler. Yeryüzünde gezmediler mi ki, kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğuna baksınlar. Onlar, kendilerinden daha güçlü idiler; (sular, madenler çıkarmak, ekin ekmek, ağaç dikmek için) toprağı (kazmış) alt-üst etmişler ve onu, bunların imar ettiklerinden daha çok imar etmişlerdi. Onlara da elçileri, deliller getirmişti. Allah onlara zulmedecek değildi. Fakat onlar, kendi kendilerine zulmediyorlardı. Sonra kötülük edenlerin sonu çok kötü oldu. Çünkü Allah'ın âyetlerini yalanladılar. Ve onlarla alay ediyorlardı.”⁵⁷

Şu canlıları, şu insan bedenindeki yaratılış düzenini, göklerde ve yerde bulunan bunca yaratıkları ve her şeye belli bir ömrün verildiğini düşünenler; Allah'ın kudretini ve insanların mutlaka bir gün Allah'ın huzuruna çıkacağını anlar, âhiret vasıtasıyla tanırırlar. Ama insanların çoğu âhiret hayatını inkâr eder. Bu da onların eşya üzerindeki düşünce biçimlerinin yüzeyselliğinin, temelsiz ve insanı hakikate ulaştırıran bir yöntemden yoksunluğun delilidir.

Kendilerinden önce nice insanlar gelmiş, şu dünyada daha uzun yaşamışlar veya dünyayı daha çok imar etmişler; dünya yaşamının hiç bitmeyeceğini sanmışlar; açık kanıtlarla kendilerini uyarıp âhireti anımsatmağa çalışan peygamberleri yalanlamışlar; sonunda Allah'ın cezasına çarpmış, mahvolup gitmişlerdir. Allah'ın âyetlerini yalanlayıp kötülük işleyenlerin sonucu böyledir. Öteki yalanlayıcılar nasıl mahvolmuşlarsa Hz. Muhammed(s.a.v.)i inkâr edip kötü işlerine devam eden bu inkârcılar da aynı sonuca uğrayacaklardır.

Bu ayetlere göre insan dünya hayatında gerekli şekilde düşünmeyip olumsuz düşüncesinin neticesi olarak olumsuz davranışlarda bulunduğu anda cezaya çarpılacağını ve bu durumun kişiyi olumsuz etkileyeceğini bildirmektedir. Bu etki düşünsel alanda yanlış fikri çıkarımlara, pratikte de yanlış davranışlara götürecektir. Bu durumda insanın mutsuz bir sonla karşılaşmasına sebep olacaktır.

⁵⁷Rum, 30/8-9

Doğa varlıkları üzerinde düşünüp Yaratan'ın birliğini anlamağa yönelten pek çok âyet vardır. En çarpıcılarından biri de Al-i İmrân Sûresi'nin son bölümünde yer almıştır:

“Göklerin ve yerin yaratılışında, gecenin ve gündüzün gidip gelişinde elbette sağduyu sahipleri için ibretler vardır. Onlar ayakta, oturarak ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler: "Rabbimiz (derler), bunu boş yere yaratmadın, sen yücesin, bizi ateş azabından koru. Rabbimiz, sen birini ateşe soktun mu, onu perişan etmişindir, zâlimlerin yardımcıları yoktur. Rabbimiz, biz, 'Rabbimize inanın' diye imâna çağırان bir dâvetçi işittik, hemen inandık. Rabbimiz, bizim günahlarımızı bağışla, kötülüklerimizi ört, canımızı iyilerle beraber al (bizi mânâda onlarla beraber eyle)! Rabbimiz bize, elçilerine vâdettiğini ver, Kıyamet günü bizi rezîl, perişan etme. Zira sen verdiğin sözden caymazsın!”⁵⁸

Bu ayetler insanları, göklerin ve yerin yaratılışını düşünmeğe, kâinattaki yüksek sanatı anlamaya davet etmektedir. Göklerin ve yerin yaratılışını, zerreden küreye yaratılıştaki ince düzeni, bu yüce ritim ve hikmet eserlerini düşünen insan, bunların kendiliğinden olamayacağını, bu ince düzenin, bu doğa yasalarının kendiliğinden kurulamayacağını anlar. Bunları yaratan yüce varlığa bağlanır, bunların boş yere yaratılmadığını anlayıp O'na sığınır. O'ndan gelen da'vetçiye uyar, günâhlarının bağışlanmasını diler. Ve böylece yaratılışına uygun bir düşünce sergilemiş olur ki İslam'ın istediği ve teşvik ettiği düşünme şekli de budur.

Derin ve anlamlı düşünce insanı, kudreti sonsuz olan yüce yaratıcıya teslim olmaya götürür. Bu konuda İbn Kesir şu bilgiyi vermektedir: Bişr ibn el-Hâris el-Hâfî şöyle demiş: “İnsanlar Allah'ın büyüklüğünü düşünseler, O'na isyan etmezlerdi.” Temiz tefekkür, başlı başına bir ibâdetdir. Allah'ın Elçisi(s.a.v.)in ilk ibâdeti, tefekkür şeklinde başlamıştı. Hasan-ı Basrî: “Bir saat düşünmek, bir gece nafîle namaz kılmaktan hayırlıdır” demiştir.

Bu âyetler, İslâm'da ibâdetin özünü de ortaya koymuş bulunmaktadır. İbâdetde önemli olan, huzur ve tefekkürdür. Huzursuz binlerce rek'at namaz kılmaktansa huzur ile birkaç rek'at kılmak daha iyidir. Abdullah ibn Abbâs şöyle demiştir:

⁵⁸Al-i İmrân, 3/190-194

“Tefekkür içinde kılınan iki rek'at namaz, gafil kalb ile bütün gece namaz kılmaktan iyidir.”

Hasan-ı Basrî şöyle demiş: "Ey Âdemoğlu, karnının üçte biriyle ye, üçte biriyle iç, üçte birini de düşünmeğe ayır! (İyi düşünebilmek için tıka basa yeme, sağlıklı düşünebilmek için midenin bir kısmını boş bırak)"⁵⁹

“Onlara, ufuklarda ve nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz ki Kur'ân'ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye tanık olması yetmez mi?”⁶⁰

Bu âyette Allah'ın, Kur'ân'ın gerçek vahiy olduğunun anlaşılması için insanlara âfâkta (dış dünyâda) ve kendi nefislerinde âyetlerini göstereceği belirtiliyor.

Kur'an Yolu adlı tefsirde bu ayetin yorumunda şöyle denmektedir: “Burada iki tefsîr vardır:

1) Birinci tefsire göre âfâktaki âyetler, Kureyş kavmi dışında meydana gelen olaylardır. İslâm'ın yayılması, fetihler, Kur'ân'ın haber verdiği şeylerin çıkması âfâktaki âyetlerdir. Bunlar gerçekleştikçe Kur'ân'ın gerçekten vahiy eseri olduğu anlaşılır. Enfüsteki âyetler de ileride Kureyşin başına gelecek olaylardır. Bedir Savaşı, Mekke'nin fethi, Kureyşin uğradığı sıkıntılar ve benzeri olaylar da vuku buldukça Kur'ân'ın vahiy olduğu anlaşılır. Bu takdirde âyet: " Bu Kur'an, ancak âlemler için bir öğüttür. Bir süre sonra onun haberini mutlaka bileceksiniz."⁶¹ âyetleri gibi ileride vuku bulacak olaylarla Kur'ân'ın Allah kelamı olduğunun ortaya çıkacağını bildirmektedir.

2) İkinci tefsire göre âfâktaki âyetler, Allah'ın, Kur'ân'da varlığının ve birliğinin kanıtı olarak yıldızlar, ışık, karanlık, güneş, ay gibi kâinat varlıkları hakkında anlattığı doğa olayları; insanların nefislerindeki âyetler de insanın anne karnında yaratılışını anlatan âyetlerdir. Burada Kur'ân'ın, gerçek vahiy olduğunun anlaşılması için doğa olaylarından ve insanın kendi yaratılışından kanıtlar sunulacağı belirtilmektedir.

⁵⁹bn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, s.1/438, Tahkik: Muhammed İbrâhim el-Bennâ-Muhammed Ahmed Aşûr, Abdülazîz Ğanîm, Kahraman Yay., İstanbul-1992; Ateş, Süleyman, Kur'an Ansiklopedisi, 20/129-131., Kuba Yayınları, İstanbul-1997

⁶⁰Fussilet (41), 53.ayet

⁶¹Sad, 38/ 87-88

Ayetin sonunda "Rabbinin her şeye tanık olması yetmez mi?" buyruluyor. Âfâkta ve insanların içlerinde meydana gelen olaylar yahut tabiat olayları ve İnsanların yaratılışı hakkındaki âyetler, Kur'ân'ın, Allah'ın izniyle melek vasıtasıyla indirdiği vahyi olduğunu kanıtlar. Ayrıca Allah'ın kendisi de bu sözün, Muhammed'in kendi sözü olmadığını ve ona vahyedildiğini belirtir. Allah'ın tanıklığı, söylenen sözün gerçekliğini ispata yetmez mi? O inkârcılar Allah'ın tanıklığının ötesinde daha ne istiyorlar? Her şeyi gören Allah, kulu Muhammed'in doğru söylediğine şahittir."⁶²

1.1.7.Düşünce ve İlim Arasındaki Münasebet

Kur'ân-ı Kerim'de İlim ve hikmete çok değer verilmiştir. İlimden söz eden âyet sayısı 750 ye varır. Kur'ân, âlimi gören(basiretli), cahili kör kabul eder.⁶³

"Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak öz akıl sahipleri düşünüp ibret alır."⁶⁴

"Ancak bilginler(Âlimler) Allah'a gereğince saygı gösterir."⁶⁵

Fakat Kur'ân'ın övgü ile söz ettiği ilim, boş nazariyat değil, insanın iç dünyasını aydınlatan din bilgisi ve dış dünyasını aydınlatan müsbet ilimdir. İşte bu kesin bilgiye erişmek için insanlara Allah'ın âfâktaki ve enfüsteki âyetleri gösterilmektedir. Gerçekten âfâkta gösterilen âyetler, doğa varlıkları ve bunların bağlı bulunduğu yasalar; enfüste gösterilen âyetler de insan ruhunun derin aşamaları ve bunlara konulan İlâhî nurlardır. İşte her iki dünyada Allah'ın yasalarını anlamak, bilgi ve hikmete bağlıdır. Kur'ân, sürekli olarak tabiat olaylarına dikkatimizi çeker ve hep bu doğa olaylarını inceleyip onlardaki ilahi yasaları bulmağa yöneltir:

"Üstlerinde kanatlarını açıp kapayarak uçan kuşları görmüyorlar mı? Onları Rahman'dan başka kimse havada tutamaz."⁶⁶

⁶²Karaman, Hayrettin ve diğerleri; Kur'an Yolu(Türkçe Meal ve Tefsir), c.IV, s.622-623, D.İ.B.yay., Ankara-2003

⁶³Fatir, 35/19-21

⁶⁴Zümer, 39/ 9

⁶⁵Fatir, 35/28

“(İnsanlar) devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?⁶⁷

Kur’ân afakî ve enfüsi yani tabiat varlıklarını gözlemlemeyi(afakî) ve iç deneyimi(enfusi) bilginin temel iki kaynağı saymıştır. Güneşi, ayı, gölgenin uzayıp kısılmasını, gecenin ve gündüzün değişmesini, insan renklerinin ve dillerinin çeşitliliğini, kısaca insanın duyu organlarının kapsamına giren bütün doğa olaylarını, Allah'ın varlığının ve kudretinin âyetleri (belirtileri) sayar. Müslümanların görevi, bu âyetleri derince düşünüp incelemek, bunların yanından körü körüne geçmemektir.

“Göklerde ve yerde nice âyetler vardır ki onların yanından hiç aldırmandan (ilgilenmeden) geçip giderler.”⁶⁸

Kur’ân, niçin insanın gözünü tabiat olaylarına çeviriyor? Çünkü Allah'ın yasaları, her an bu olaylarda görünmektedir. Bu yasaları keşfedenler, Allah'ın kudretini daha iyi anlayıp O'na gereğince saygı gösterecekleri gibi, doğaya da egemen olurlar; Doğanın büyük, hatta yıkıcı güçlerini kendilerine boyun eğdirip hizmetlerinde kullanırlar. Zira Allah, denizleri, dağları, güneşi, ayı, hayvanları, velhasıl her şeyi, tüm doğayı insanın buyruğuna vermiş, melekî güçler dahi insana boyun eğmiştir. Ancak insanın aklını çalıştırması, doğanın gizlerini bilmesi lâzımdır ki doğaya egemen olabilsin. Çünkü doğaya egemen olmak bilgi işidir. Bilgili olan, güçlü olur. İşte insanlığın yararına dönüşecek, fiile çıkacak müsbet ilim, imanla beraber olursa Kur’ân dilinde hikmet adını alır. Kur’ân'ın hikmet dediği müsbet ilim, ruhsuz, maneviyatsız bilgi değil, Yaratana görünerek yaratıkları incelemeğe iten ve inceledikçe Yaratana karşı sevgi ve saygıyı kamçılayan bilgidir. Bu bilgi insanı maddeye kulluğa değil, maddenin yaratıcısı olan Allah'a saygıya, imana götürür; imansızlığa değil.

Hz.Peygamber(a.s): “Hikmetin başı Allah korkusudur!” buyurmuşlardır.⁶⁹

İslâm Peygamberi, kıskanmayı kesin olarak yasaklamışken yalnız ilim ve hayırda, imrenme anlamında kıskanmayı hoş görmüştür:”Yalnız iki kişiye haset

⁶⁶Mülk, 69/19

⁶⁷Gaşiye, 88/17-20

⁶⁸Yusuf, 12/105

⁶⁹Münavi, Şemşüddin Muhammed Zeynüddin Abdurrâuf, Feyzu'l-Kadîr;C.3, s.574, 2.Baskı, Beyrut-1972

(gıpta) edilebilir: Bir adam ki Allah, kendisine hikmet vermiş, o adam bu hikmet gereğince hareket etmekte ve bunu başkalarına da öğretmektedir. Ve bir adam ki Allah kendisine mal vermiştir, o da Allah'ın verdiği malı Allah yolunda harcamaktadır.”⁷⁰

İslâm'da hikmetin yeri o kadar yücedir ki “İlim öğrenmek her Müslümana farzdır. İlim öğrenen kişiye her şey, hatta denizdeki balıklar bile istiğfar eder.”⁷¹

İnsan, yeryüzünde Allah'ın halifesidir. O halde Allah'ın hakîm ve âlim sıfatlarından yararlanmaya, bilgi ve hikmet sahibi olmaya çalışmalıdır. Kur'ân, insanın bilgili olmasını, doğayı incelemesini ve evrendeki ince düzeni, harika yasaları keşfedip bunları yaratan Allah'a, daha bir gönülden saygı ile bağlanıp kulluk etmesini istiyor.

Eğer Müslümanlar, din bilimlerinde yaptıkları gibi felsefe ve ilimde de birtakım kuru nazariyata dalmayıp Kur'ân'ın yönelttiği doğrultuda gitmeyi sürdürselerdi, hiç kuşkusuz Avrupa'nın bugünkü düzeyine, Avrupalılardan çok önce varabilirlerdi. Çünkü başlangıçtaki gelişme, teoriden çok pratik(eylem ve deneyim) yönünde idi. İbni sina, Birunî, Farabi v.b bir çok örnek bu konuda mevcuttur. Daha sonra deney ve gözlem bırakılıp nazarî ayrıntılara dalındı, orijinal eserler yerine şerhler ve şerhlere haşiyeler yazılmağa başlandı ve böylece İslâm dünyasının bilim adamları, yararsız ayrıntılar içinde kaybolup gittiler. Aslında bununla şerhlere ve haşiyelere karşıymışım gibi anlaşılmalıdır. Benim kastettiğim ayrıntılarda boğulmayla alakalıdır.

Böyle olmakla beraber şunu da vurgulamak gerekir ki, İslâm'ın ilk feyzinden ilham alan Müslüman bilim adamları, İslamın doğuşunu müteakiben ilk asırlarda, ilme büyük hizmetler verdiler, bugünkü Avrupa bilim ve teknolojisine temel olacak altyapıyı hazırladılar. Müslümanların bu hizmetleri, dünya bilim adamlarınca kabul edilen bir gerçektir.

⁷⁰Müslim b. El-Haccac, Ebu'l-Hüseyin el- Kuşeyri en-Nisaburi, Sahih-i Müslim, , Salâtu'l-musâfirîn: b. 47, h. 267, Daru'l-İhya-i't-Turasi el-Arabî, Beyrut, t.y.

⁷¹Münavi, a.g.e,4.c, 268.s

1.1.8.Kur'an'ın Tefekkür Etmeyenleri Yermesi

Kur'an'ın sunduğu hakikatleri ve getirdiği prensipleri anlamak, ancak fikir ve düşünce hürriyetinin olduğu bir ortamda gerçekleşebilir. İnsanın fitrî yapısına hitap eden Kur'an, bir şeye inanması için insanı zorlamaz ve ona dayatmada bulunmaz. Öncelikle kişiyi dünya ve ahirette mutlu edecek birtakım olgular arz eder; daha sonra bunların üzerinde düşünüp öylece karar vermesini ister.

Kur'an, insanları bir olan Allah'a, Peygamber'e, gönderdiği Kitab'a inanmaya, İslâm dinini kabul etmeye çağırırken, her şeyden önce onların akıllarına hitap eder. İnsanın düşünmesini ve aklının uyanmasını sağlayabilmesi, Yüce Yaratıcı'yı tanıyıp inanması ve hak ile batılı birbirinden ayırabilmesi için onu göklerin, yerin ve ikisi arasındaki varlıkların ve kendi yaratılışı konusunda düşünmeye davet eder:

“Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri peşinden gelmesinde, insanlara fayda veren şeylerle yüklü olarak denizde yüzüp giden gemilerde, Allah'ın gökten indirip de ölü haldeki toprağı canlandırdığı suda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları yönlendirmesinde düşünen bir toplum için (Allah'ın varlığını ve birliğini ispatlayan) birçok deliller vardır.”⁷²

Beni âdem gözünü açıp çevresine bakıp, alıcı bir gözle varlık âlemini değerlendirmeye tabi tuttuğunda eşyanın kendisine vermek istediği mesajı gereği gibi anlayıp içselleştirebilecektir. Bu da kendisine rabbini tanımayı sağlayacağı gibi dünyada yaşarken takip edeceği yolu da gösterecektir. Aksi taktirde çevresindeki varlıkları iyice düşünüp tahlil edemeyeceği gibi rabbine karşı da görevini ifa edemeyecektir. Bu durum delillerin yetersizliğinden değil insanın bu delilleri okuyacak kabiliyetten uzaklaşmasından kaynaklanmaktadır.

“De ki: «Göklerde ve yerde neler var, bakın (da ibret alın!)» Fakat inanmayan bir topluma deliller ve uyarılar fayda sağlamaz.”⁷³

⁷²Bakara, 2/164

⁷³Yûnus, 10/101

“O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Yıldızlar da Allah'ın emri ile hareket ederler. Şüphesiz ki bunlarda aklını kullananlar için pek çok deliller vardır.”⁷⁴

“Ve O, yaşatan ve öldürenidir; gecenin ve gündüzün değişmesi O'nun eseridir. Hâla aklınızı kullanmaz mısınız?”⁷⁵

“Gecenin ve gündüzün değişmesinde, Allah'ın gökten indirmiş olduğu rızıkta (yağmurda) ve ölümünden sonra yeri onunla diriltmesinde, rüzgârları değişik yönlerden estirmesinde, aklını kullanan toplum için dersler vardır.”⁷⁶

“Kendi kendilerine, Allah'ın, gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları ancak hak olarak ve muayyen bir süre için yarattığını hiç düşünmediler mi? İnsanların birçoğu, Rablerine kavuşmayı gerçekten inkâr etmektedirler.”⁷⁷

Bütün bu ayetlerden anlaşılmaktadır ki aslında düşünmenin objesi olan doğadaki varlıklar yeterli sayıda olup insanın doğruyu bulacak şekilde tasarlanmış ve düzenlenmiştir. Ama gel gör ki insanoğlu kendisine verilen tefekkür kabiliyetini yeterli derecede kullanmamakta kendisini çepçevre saran ve her biri bir ayet olan varlıklara gözünü kapamakta ve de onlara hiç aldırılmamaktadır. Ve bu umursamazlığı yüzünden insani birçok melekesi işlevsiz bırakmaktadır. Aslında bu da beraberinde insanı, düşünemeyen, anlamayan veya algılayamayan diğer canlıların statüsüne indirir.

“İnsan neden yaratıldığına bir baksın! Atılan bir sudan yaratıldı. (O su) sırt ile göğüs kafesi arasından çıkar. İşte Allah (başlangıçta bu şekilde yarattığı) insanı tekrar yaratmaya da kadirdir.”⁷⁸

“(İnsanlar) devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?”⁷⁹

Kur'an, insanlardan âfak ve enfüsteki âyetleri düşünüp tefekkür etmesini istediği gibi, okunan âyetleri de düşünmelerini ve böylece gerçeği bulmalarını istemektedir:

⁷⁴Nahl, 16/12

⁷⁵Mü'minûn, 23/80

⁷⁶Câsiye, 45/ 5

⁷⁷Rum, 30/8

⁷⁸Tarık, 86/ 5–8

⁷⁹Ğâşiye, 88/17–20

“Biz, onların akıllarını başlarına toplamaları için bu Kur'an'da (çeşitli ikaz ve ihtarları) türlü şekillerde tekrar ettik. Fakat bu, onlara, daha da kaçıp uzaklaşmaktan başka bir şey sağlamıyor.”⁸⁰

“(Resulüm!) Sana bu mübarek Kitab'ı, âyetlerini düşünsünler ve akli olanlar öğüt alsınlar diye indirdik.”⁸¹

Bütün bunlar, düşünmenin, insanın yerine getirmesi gereken dinî bir görev olduğuna işaret etmektedir. Çünkü insanın kesin kanaat getireceği aklî bir delili olmadan imânı geçersizdir.⁸²

İnançların körü körüne miras olarak alınması, ancak düşünme melekesini yitiren insanların işidir. İslâmî perspektifte fizikî boyutuyla insan olarak yaratılmış olmaktan ziyâde *düşünen*, *akleden* bir varlık olarak yaratılmış olmak bir ayrıcalık sayılmıştır. Kur'an'da insanı Yaratıcı'sının teklifine muhatap kılan, O'nun emânetini yüklenerek mükellef olmasının yegane nedeni olan akıl, yani düşünme kabiliyetinin yeterince kullanılmadığı vurgulanmaktadır. Yeryüzünde yaşayan insanların çoğu akıllarını kullanmadan, genellikle eşya ve olaylar hakkında düşünmeden ve ya fikir yürütmeden yaşamaktadırlar; dolayısıyla da onların çoğu imân etmezler.

“Kıyamet günü mutlaka gelecektir, bunda hiç şüphe yoktur. Fakat insanların çoğu buna inanmazlar.”⁸³

“Elif. Lâm. Mîm. Râ. Bunlar, Kitab'ın âyetleridir. Sana Rabbinden indirilen haktır, fakat insanların çoğu inanmazlar.”⁸⁴

“Rabbin tarafından (gelmiş) açık bir delile dayanan ve kendisini Rabbinden bir şahidin izlediği, ayrıca kendisinden önce, bir önder ve bir rahmet olarak Musa'nın Kitab'ı (elinde) bulunan kimse (inkârcılar gibi) midir? Çünkü bunlar ona (Kur'an'a) inanırlar. Zümrelerden hangisi onu inkâr ederse işte cehennem ateşi onun varacağı yerdir, bundan şüphen olmasın; zira bu, senin Rabbin tarafından bildirilmiş gerçektir; fakat insanların çoğu inanmazlar.”⁸⁵

⁸⁰İsra, 17/41

⁸¹Sâd, 38/29.

⁸²Yavuz, a.g.e, s.34; Beyâzî, Kemalüddin Ahmed, *İşârâtü'l-Meram*, 76.s, Kahire-1949.

⁸³Mümin, 40/59

⁸⁴Ra'd, 13/1

⁸⁵Hûd, 11/17

“Onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar.”⁸⁶

İşte Yüce Rabbimiz bu tür insanları akıllarını kullanmayıp işlevsiz hâle getirdikleri, başkalarını körü körüne taklit ettikleri, hurafe ve kuruntulara inandıkları için kınamakta ve bu tür insanların duruşu ile hayvanların konumu arasında bir fark olmadığını belirtmektedir. Çünkü bu insanlar, düşünce yetilerini kullanmadan başkalarına uymakta, yaptıkları, söyledikleri ve işittikleri şeyler konusunda akıllarını çalıştırmamaktadırlar. Ayrıca akıl, Yüce Allah’ın onunla insanı diğer varlıklardan ayırdığı ve üstün kıldığı yegâne niteliklerdir. İnsan, kendi aklını dumura uğratarak onu işlevsiz hâle getirince ve onun yol göstericiliğinden uzaklaşınca elbette hayvanlarla aynı seviyeye iner. Belki onlardan da daha aşağı bir konuma düşer.

Yeryüzünün ve göklerin insanoğluna musahhar kılınmasının asıl gayesi insanın akıl, düşünme ve bilgi edinme kabiliyetine sahip olmasıdır. Bilginin temeli düşünme, düşünmenin temeli de akıldır.⁸⁷

İslâm, kişinin aklını ipotek altına alacak, onu bağımsız olarak düşünmekten alıkoyacak din adamları dâhil hiç bir güç ve otoriteye boyun eğilmesine razı olmaz. İşte Yüce Allah, akıllarını bir tarafa atıp haham ve rahiplerin otoritesine boyun eğen, akıl süzgecinden geçirmeden helâl dediklerini helâl, haram dediklerini de haram kabul etmek suretiyle onları Rab edinenleri kınamaktadır.

“(Yahudiler) Allah’ı bırakıp bilginlerini (hahamlarını); (hıristiyanlar) da rahiplerini ve Meryem oğlu Mesîh’i (İsa’yı) rabler edindiler. Halbuki onlara ancak tek ilâha kulluk etmeleri emrolundu. O’ndan başka tanrı yoktur. O, bunların ortak koştukları şeylerden uzaktır.”⁸⁸

Kur’an-ı Kerim, insanı hayatında cahili yollara düşürecek çeşitli faktörleri belirterek, bunların insanı kör bir inanç tuzağına düşürerek, düşünmekten ve bilgiden mahrum edeceğine işaret eder. Böylece insan, hayvanlardan daha aşağı bir konuma düşecektir. İslam böyle bir hali tamamen reddeder ve insanı kendisini ve etrafını aydınlatacak olan bilgi zenginliğine ve düşünmeye çağırır. Cenab-ı Hak kullarının nasıl olmaları gerektiği hakkındaki isteğini son peygamberi aracılığı ile bize şöyle bildirmektedir:

⁸⁶Yasin, 36/10

⁸⁷Yavuz, a.g.e, s.29

⁸⁸Tevbe, 9/31

“İşte o Peygamber onlara iyiliği emreder, onları kötülükten meneder, onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar. Ağırıklarını ve üzerlerindeki zincirleri indirir.”⁸⁹

Şu husus gerçekten Allah’ın büyük bir lütfudur ki, insanı atalarının ve büyüklerinin boş inançlarından, safsatalarından kurtarıp, ona herhangi bir şeyi hayata geçirmeden önce o şeyin yararlılığını ve uygunluğunu düşünme ve tartışmayı serbest kılmıştır:

“O ki, birbiri ile ahenktar yedi göğü yaratmıştır. Rahman olan Allah’ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü, tekrar tekrar çevir bak; göz (aradığı bozukluğu bulmaktan) aciz ve bitkin halde sana dönecektir.”⁹⁰

Kur’an, insan aklını özgürlüğüne kavuşturmuş, onu çokluktan tekliğe, kula kulluktan, tanrı ve tanrıçaların sevgisinden evrenin yaratıcısı Yüce Allah’ın kulluğuna ve O’nun sevgisine döndürmüştür. Kur’an, bu hareketi “karanlıklardan aydınlığa çıkarma” olarak belirtmektedir.

“Allah inananların dostudur, onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlerin ise dostları tağuttur. Onları aydınlıktan karanlıklara sürüklerler. İşte onlar cehennemliklerdir, onlar orada temelli kalacaklardır.”⁹¹

Bu çerçevede yer alan ayetler tarih boyunca değişik şekillerde tasnif edilmiştir. Değişen tasnif şekillerine rağmen değişmeyen şey düşünmenin İslami öğretinin temeli olmasıdır. O, bu yönüyle hem Allah-insan-Kâinat üçlüsü arasındaki ilişkileri, hem afak ve enfüste insanın hayatı boyunca yapmak zorunda olduğu yolculuğa ait ölçüleri, hem de düşünme melekesinin atıl hale geldiği atalar kültürünü takip etmenin yanlışlığı bütün yönleriyle vurgulamaktadır. Bu ayetlerin hepsine bütüncül bakış açısının bize gösterdiği bir başka şey ise, düşünmenin İslami öğretilerde bir ibadet ve kulluk görevi olduğu gerçeğidir.⁹²

⁸⁹Araf, 7/157

⁹⁰Fazlurrahman, *Siret Ansiklopedisi*, c.1, s.206, Çev: Kenan Dönmez ve diğerleri, İnkılâb Yay., Üçüncü baskı, İstanbul-2003

⁹¹Bakara, 2/257

⁹²Kutluer, a.g.e, C.X,s.53

1.1.9.Kur'an'da Aktarılan Zıt Fikirler Düşünce Özgürlüğüne Verilen Ehemmiyetin İşaretidir

Kur'an'da islam inanç esaslarına zıt olan iddia, itiraz, şüphe ve sorular çekincesiz bir şekilde nakledilmiştir. Fakat hemen hemen her yerde bu düşüncelerin yanlışlığı ve tutarsızlığı vurgulanmakta; ardından da doğru olan düşünce ifade edilmektedir. Bu açıdan ayetlere bütüncül yaklaşım sergilemeli, onları siyak-sibak bütünlüğü içinde okumalı ve değerlendirmelidir. Nitekim bu fikri kabulden hareketle biz ayetlere atomik açıdan yaklaşmayıp siyak-sibak bütünlüğü gözetecek ve ayetlerin sözünü ettiğimiz anlam bütünlüğünü nazara alacağız

“Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheyeye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin, eğer iddianızda doğru iseniz Allah'tan gayri şahitlerinizi (yardımcılarınızı) da çağırın.”⁹³

Kur'an bu tavrıyla bir taraftan birçok ayetinde o günkü toplumun yerleşik inanç, düşünce, adet, gelenek ve göreneklerine eleştiri yöneltmesi, gerçeği ile çelişmeyen bir tavır sergilemekte, diğer taraftan tebliğ adına Müslümanlara metot öğretmektedir:

“Bu Kur'an Allah'tan başkası tarafından uydurulmuş bir şey değildir. Ancak kendinden öncekini doğrulayan ve o Kitab'ı açıklayandır. Onda şüphe yoktur, o âlemlerin rabbindedir.”⁹⁴

Kur'an kendisine muhalif tavır takınan, Kur'an'ın uydurma olduğunu iddia eden, Hz. Peygamber'in sihirbaz olduğunu söyleyen firavun ve nemrut gibi ilahlık iddiasında bulunan kişilerin ifadelerini açık ve net olarak aktarmıştır. Bu tutumla Kur'an, inananları için düşünceyi ifade etme özgürlüğünü içselleştirmeyi amaçlamaktadır. Burada Kur'an Muhatapların düşüncelerinin şiddetle bastırılmaması gerektiğini, aksine düşüncelerin özgürce ifade edilmeleri gerektiği yönünde tavır sergiler.

⁹³Bakara, 2/23

⁹⁴Yunus, 10/37

“Yoksa «Onu (Kur'an'ı) kendisi uydurdu» mu diyorlar? De ki: Eğer doğru iseniz Allah'tan başka çağırabildiklerinizi (yardıma) çağırın da siz de onun gibi uydurulmuş on sûre getirin.”⁹⁵

“De ki: And olsun, bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak üzere insü cin bir araya gelseler, birbirlerine destek de olsalar, onun benzerini ortaya getiremezler.”⁹⁶

“(Resûlüm!) De ki: Eğer doğru sözlüler iseniz, Allah katından bu ikisinden (bana ve Musa'ya inen kitaplardan) daha doğru bir kitap getirin de ben ona uyayım!”⁹⁷

Öte yandan Kur'an bununla, düşünceye düşünceyle karşılık verilmesi, farklı fikir ve inançlara baskı yapılmaması, herkesin dilediği düşünceyi benimseyebileceğini ve istediği inancı seçebileceğini belirtmiştir.⁹⁸

Yeni bir inanç ve onun gereklerini hayata intikal ettirme tekliflerini kabul etmeyen, bununla kalmayıp cephe değiştirenleri kendilerine düşman gören ve gerektiğinde fikrin ötesinde, fiilen düşmanlık yapan, işkence eden, savaş açan, ölen, öldüren kitlenin inanç ve düşüncelerinin bir anlamda “sansürsüz” olarak nakledilmesi Kur'an'ın kendine olan itimadi, kendi öğretilerinin de doğruluğuna olan güveninden kaynaklanan bir cesaret örneğidir. Nitekim ‘tahaddi’ adı verilen meydan okumaları, bunun en büyük delilidir.

Kur'an, gönderiliş gayesi olarak tavsif ettiğimiz tevhid hakikatine ters ve aykırı düşünceleri onların kendi mantıkları içindeki ifadeleri ile aynen nakleder.⁹⁹ Bu da Kur'an'ın düşünceyi rahat bir şekilde özgürce ifade edebilme hürriyetinin sağlanması konusundaki hassasiyetini belirtir.

Bu görüş, düşünce ve inançlar kime ait olursa olsun –ki ya Kur'an'a muhatap olan cahiliye insanına veya daha önceki peygamberler dönemine ait olabilir- Kur'an açısından bir problem teşkil etmez. Hatta Kur'an'ın evrensellik vasfı sebebiyle, bir başka ifade ile kıyamete kadar gelecek tüm insanlığa hitap edecek olması hasebiyle,

⁹⁵Hud, 11/13

⁹⁶İsra, 17/88

⁹⁷Kasas, 28/49

⁹⁸Aktan, Hamza, a.g.e, c.II, s.73

⁹⁹Aktan, Hamza, a.g.e; c.II, s,73

bu aykırı düşünce ve inançlar da kalıcı hale gelir. Ama bu tespit bile söz konusu düşünce ve inançların nakline mani olmamıştır.

“Yahudiler, Uzeyr Allah'ın oğludur, dediler. Hıristiyanlar da, Mesîh (İsa) Allah'ın oğludur dediler. Bu onların ağızlarıyla geveledikleri sözlerdir. (Sözlerini) daha önce kâfir olmuş kimselerin sözlerine benzetiyorlar. Allah onları kahretsin! Nasıl da (haktan batıla) döndürülüyorlar!”¹⁰⁰

Bütün peygamberlerin Allah katında insan idrakini aşan bir yeri ve konumu vardır. Böyle olmakla beraber, inanmayan insanların gerek peygamberlik kurumuna gerekse temsilcilerine hakarete kadar uzanan tavır ve tutumlarının Kur'an'da nakledilmesi düşünceyi ifade özgürlüğü açısından değerlendirilmesi gereken önemli diğer bir olgudur. Kur'an bu konuya şöyle değinir:

“Onlar (bir de) şöyle dediler: Bu ne biçim peygamber; (bizler gibi) yemek yiyor, çarşılarda dolaşiyor! Ona bir melek indirilmeli, kendisiyle birlikte o da uyarıcı olmalıydı! Yahut kendisine bir hazine verilmeli veya içinden yiyip (meşakkatsizce geçimini sağlayacağı) bir bahçesi olmalıydı. (Ayrıca) o zalimler (müminlere): Siz, ancak büyüye tutulmuş bir adama uymaktasınız! Dediler. (Resulüm!) Senin hakkında bak ne biçim temsiller getirdiler! Artık onlar sapmışlardır ve (hidayete) hiçbir yol da bulamazlar.”¹⁰¹

Yine bu bağlamda Kur'an'da, peygamberliğe ve peygamberlere aykırı düşüncelere yer verildiği gibi, Ahiret'e, Kur'an'a aykırı düşüncelerden de bahsedilmektedir:

“Katımızdan onlara hak (mucize) gelince: «Bu elbette apaçık bir sihirdir» dediler. Musa: «Size hak geldiğinde onun için (hep böyle) mi dersiniz? Bu bir sihir midir? Hâlbuki sihirbazlar iflâh olmazlar» dedi.”¹⁰²

“Onlara: Rabbiniz ne indirdi, denildiği zaman, «Öncekilerin masallarını» derler.”¹⁰³

“Bir de onlar dediler ki: Sahi biz, bir kemik yığını ve kokuşmuş bir toprak olmuş iken, yepyeni bir hilkatte diriltileceğiz, öyle mi! De ki: İster taş olun, ister

¹⁰⁰Bakara, 2/258

¹⁰¹Furkan, 25/7-9

¹⁰²Yunus, 10/76-77

¹⁰³Nahl, 16/24

demir, isterse gözünüzde büyüyen herhangi bir mahlûk! (Bunlar, Allah'ın sizi yeniden diriltmesini güçleştirmez.) Diyecekler ki: «Bizi tekrar (hayata) kim döndürecek?» De ki: Sizi ilk kez yaratan. Bunun üzerine onlar sana alaylı bir tarzda başlarını sallayacak ve «Ne zamanmış o?» diyecekler. De ki: Yakın olsa gerek! Allah sizi çağıracağı gün, kendisine hamd ederek çağırısına uyarsınız ve (dirilmeden önceki halinizde) çok az kaldığınızı sanırsınız.”¹⁰⁴

Anlaşılabileceği üzere, Kur'an, doğru yanlış ayırımı yapmadan, Kur'an'a ve onun kaynağına, temsilcisine yönelik iddiaları, Müslümanların fikri ve zihni sağlığını bozabileceği endişesine kapılmadan dile getirmesi, düşünceyi ifade etme özgürlüğü açısından değerlendirilebilir bir durumdur.

Öyleyse Kur'an'ın perspektifinden bakıldığında dinimizde mutlak manada düşünceyi ifade etme özgürlüğüne bir kısıtlama, bir sınırlama getirilmemiştir. Bu bağlamda inanç konusunda: “Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O halde kim tâğutu reddedip Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah işitir ve bilir.”¹⁰⁵

Ama Allah Kur'an'da insanların yanlış düşüncelerini aktarırken, onların düşüncelerini özgürce ifade etmelerine her ne kadar müsaade etmişse de bu yanlış düşüncelerin insanları sürükleyeceği akibeti de peşi sıra zikretmiştir. Buradan da anlaşılan şudur ki: “her şey zıttıyla bilinir” kuralı mucibince aslında yanlış ve hatalı düşüncenin dile getirilmesi, onların onaylanması anlamını taşımaz. Tam tersine kıyaslama mantığı gereği doğruyu bulmak ve doğru düşünceye ulaşmak asıl amaçtır.

“Ve de ki: Hak, Rabbinizdendir. Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin. Biz, zalimlere öyle bir cehennem hazırladık ki, onun duvarları kendilerini çepre çevre kuşatmıştır. (Susuzluktan) imdat dileyen olsalar imdatlarına, erimiş maden gibi yüzleri haşlayan bir su ile cevap verilir. Ne fena bir içecek ve ne kötü bir kalma yeri!”¹⁰⁶

“Eğer seninle tartışmaya girerlerse de ki: «Bana uyanlarla birlikte ben kendimi Allah'a teslim ettim.» Ehl-i kitaba ve ümmîlere de: «Siz de Allah'a teslim oldunuz mu?» de. Eğer teslim oldularsa doğru yolu buldular demektir. Yok, eğer yüz

¹⁰⁴İsra, 17/49-52

¹⁰⁵Bakara, 2/256

¹⁰⁶Bakara, 18/29

çevirdilerse sana düşen, yalnızca duyurmaktır. Allah kullarını çok iyi görmektedir.”¹⁰⁷ Diyen Kur’an başka konularda düşünceye baskı ve zorlamada bulunması söz konusu değildir. Ama şu da bir gerçektir ki Kur’an İnsanları sürekli olarak yanılacakları ifade ederek insanları temkinli, akıllı olmaya davet etmiştir.

1.2.Hz. Muhammed(sav)’in Hayatında Özgürlük

Hiz. Peygamber ve düşünce özgürlüğü, farklı açılardan ele alınabilecek ve bu bağlamda hadis kitaplarında malzemenin alabildiğine bol olduğu bir alandır. Bunu unutmayalım ki Kur’an ve Sünnet bir bütündür. Ayrılmaz bir bütünün parçalarıdır ve aynı hakikatın farklı boyutlardaki görünümü ve tecellisidir. Ve aynı hedefe yönelmiş birbirini açıklayıp destekler mahiyettedirler.

Ama Hiz. Peygamber dönemi sonrasında yaşanan olayların zaptındaki bir takım eksiklikler –ki bunlar insan, eşya, kültür ve hayat şartları ile alakalı şeylerdir- en genel anlamda siyasi, ahlaki ve kültürel alanlardaki İslami öğreti ile birebir uyum sağlamayan yapının hâkim olmasından kaynaklanan uydurma hadis faaliyetleri neticesinde, Kur’an- Sünnet bütünlüğünün olmadığı hadisler uydurulmuştur. İslam bilginleri ilk dönemde bunu görerek “tearuzu’l-edille” ismi altında bunları incelemiş ve çözüme kavuşturma gayretleri içinde bulunmuşlardır. Düşünce özgürlüğü ile ilgili olarak sorunmuş gibi karşımıza çıkan pek çok şeyin altında bu husus yatmaktadır.

Vahiy insanlara iletmek için görevlendirilen Allah’ın elçilerinin sözleri veya davranışlarıyla Vahye ters düşmeleri mümkün değildir. Hiz. Peygamber (a.s) Allah’tan vahiy almasına rağmen dünya işlerinde işin uzmanlarıyla danışması kendisine emredilmişti. Yani diğer insanların görüş ve düşüncelerine başvurması ve onlarla istişare etmesi, onların görüş ve düşüncelerine saygı duyduğu ve bu durumu da önemseyişinin işaretidir. Nitekim Kur’an’da Allah kendisine şöyle buyurur:

“O vakit Allah’tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın! Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet; bağışlanmaları için dua et; iş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman

¹⁰⁷Bakara, 2/20

da artık Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever.”¹⁰⁸

Bu durum sadece teori alanında kalmamış pratiğe de yansımıştır. Bedir savaşı sırasında askerlerin mevzileneceği yerin tespiti sırasında, Uhut savaşının taktiğini belirlemede olduğu birçok olayda bunu hayatına aktarmıştır.¹⁰⁹ Ayrıca danışma işinde sadece erkeklerle de istişarede bulunmamış bayanlarla da müşavere yapmıştır. Bu konuya Hudeybiye Barış Anlaşması sırasında sahabe içerisinde oluşan gerginliğin giderilmesi için Annemiz Ümmü Seleme'ye danışması¹¹⁰ güzel bir örnektir. Ve buna benzer bir çok örnek mevcuttur.

1.2.1.Din Seçme Özgürlüğü

Kur'an 'a göre bütün semavî dinlerin kaynağı ayıdır: “«Dini ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin» diye Nuh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi Allah size de din kıldı. Fakat kendilerini çağırdığın bu (din), Allah'a ortak koşanlara ağır geldi. Allah dilediğini kendisine (peygamber) seçer ve kendisine yöneleni de doğru yola iletir.”¹¹¹

Kur'an'ın dünya görüşüne göre diğer düşünce ve inançlara karşı bir düşmanlık beslenemez. Diğer görüş ve fikirlere karşı gelinse de sırf insani duygulardan ve insana olan merhametten gelir. Başka art niyetler olamaz. İslami olmayan düşünce ve inançlara verilen tepkiler toplumun eğitimi açısından son derece önemlidir. Şayet yanlış ve zararlı düşünce ve inançlar eleştirilmeyip kendi hallerine bırakılsaydı sonradan gelecek olan nesillerin yanlışlığı devam ettirme durumu söz konusu olacaktı. Ayrıca ahirette insanların bahane ileri sürme durumları da ortadan kalkacaktı.

Müslümanların en temel özelliği, dinledikleri sözlerin en güzeline tabi olmaktır.

¹⁰⁸Ali İmran, 3/159

¹⁰⁹Keskioglu, Osman, Hz.Muhammed ve Hayatı, s.249,276, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara-2003

¹¹⁰Lings, Martin, Hz. Muhammed'in Hayatı, s.350, Çev: Nazife Şişman, İnsan Yayınları, İstanbul-2002

¹¹¹Şura, 42/13

“Tâğut'a kulluk etmekten kaçınıp, Allah'a yönelenlere müjde vardır. (Ey Muhammed!) Dinleyip de sözün en güzeline uyan kullarımı müjdele. İşte Allah'ın doğru yola ilettiği kimseler onlardır. Gerçek akıl sahipleri de onlardır.”¹¹²

Yine İslâm inancına göre Müslüman olmanın şartlarından biri de Allah'ın gönderdiği bütün peygamberlere hiçbir ayırım yapmadan imân etmektir:

“«Biz, Allah'a ve bize indirilene; İbrahim, İsmail, İshak, Ya'kub ve esbâta indirilene, Musa ve İsa'ya verilenlerle Rableri tarafından diğer peygamberlere verilenlere, onlardan hiçbiri arasında fark gözetmeksizin inandık ve biz sadece Allah'a teslim olduk» deyin.”¹¹³

İnsanların farklı dini inanç ve düşüncelere sahip olmaları, onları birbirleriyle savaşmaya sevk etmemeli, Farklı inanç, kültür ve değerlere sahip olma çatışma ve çekişmeyi beraberinde getirmemelidir. Her ne kadar düşünce ve inançlarını benimsemesek de sosyal varlık olmamız hasebiyle bizim gibi düşünmeyen, bizim gibi inanmayan insanlarla mutlu bir toplum oluşturabilmemiz için farklı fikir ve düşüncelere tahammül etmemiz gerekmektedir. Farklı düşünce ve inançlara gösterilen hoşgörü onların haklı ve doğru olmalarını gerektirmez. Fakat yanlış olumsuz olan davranış ve düşünceler en güzel inanç ve düşüncelerle düzeltilmeye çalışılmalıdır.

“Ey iman edenler! Allah'ın (koyduğu, dinî) işaretlerine, haram aya, (Allah'a hediye edilmiş) kurbana, (ondaki) gerdanlıklara, Rablerinin lütuf ve rızasını arayarak Beyt-i Haram'a yönelmiş kimselere (tecavüz ve) saygısızlık etmeyin. İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz. Mescid-i Haram'a girmenizi önledikleri için bir topluma karşı beslediğiniz kin sizi tecavüze sevk etmesin! İyilik ve (Allah'ın yasaklarından) sakınma üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerine yardımlaşmayın. Allah'tan korkun; çünkü Allah'ın cezası çetindir.”¹¹⁴

Din farklılığı, insanların birbirleriyle akrabalık bağlarını kurmaya, diyalog ve ilişki kurmaya engel değildir:

¹¹²Zümer, 39/17–18

¹¹³Bakara, 2/136

¹¹⁴Mâide, 5/2

“Bugün size temiz ve iyi şeyler helâl kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin (Yahudi, Hıristiyan vb.nin) yiyeceği size helâldir, sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir. Mümin kadınlardan iffetli olanlar ile daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da, mihirlerini vermeniz şartıyla, namuslu olmak, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir. Kim (İslâmî hükümlere) inanmayı kabul etmezse onun ameli boşa gitmiştir. O, ahirette de ziyana uğrayanlardandır.”¹¹⁵

Hız. Peygamber, gayrimüslimlerle olan ilişkilerinde ömrü boyunca “Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O halde kim tâğutu reddedip Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah işitir ve bilir.”¹¹⁶ ayetinin hükmüne amel etmiş ve hiç kimseye İslam dinini kabul ettirmek için zorlamada bulunmamıştır. Ayet eğer mücerret manasının ötesinde sebebi nüzul ile birlikte mütalaa edilirse, İslam'ın genelde düşünce, özelde din özgürlüğü adına getirmiş olduğu boyut ve sınır daha net bir biçimde görülür. Rivayete göre; ‘Hz. Muhammed’in Peygamberliğinden önce Ensar’dan bazıları, çocuklarını Yahudiliğe veya Hıristiyanlığa sokmuşlardı. İslam dini gelince bunlara zor kullanmak istediler. İslam’dan önce Ensar’dan bir kadının çocuğu yaşamadığı durumlarda, şayet çocuğu yaşarsa onu ehli kitap ile beraber ve onların dini üzere bulundurmamayı nezrederdi. Bu sebeple Ensar çocuklarının bir kısmı kitap ehlinin dini üzere bulunuyordu. Dolayısıyla İslam’a geldikleri zaman: ‘Biz vaktiyle bunların dinlerini, bizim dinimizden daha üstün görürdük ve çocuklarımızı onun için o yola sevk ederdik, mademki İslam dini geldi, her halde biz bunları zorlarız.’ Dediler. Diğer rivayet ise; “Salim b. Avf oğullarından Husayn’ın iki oğlu vardı. Önceleri Şam tüccarlarının telkinleriyle Hıristiyan olmuş gitmişlerdi. Hz. Muhammed’in peygamberliğinden sonra Medine’ye geldiklerinde babaları bunlara: ‘Vallahi sizi bırakmam, mutlaka Müslüman olmalısınız.’ Diye zorlamaya kalkıştı. Onlar da çekindiler, üçü birlikte Resulullah’a müracaat ettiler. Bunun üzerine bu ayet indi, babaları da onları bıraktı.”¹¹⁷

¹¹⁵Mâide, 5/5

¹¹⁶Bakara, 2/256

¹¹⁷İbn Kesîr, a.g.e, c.I,s.459 vd

Hem Mekki hem de Medeni ayetlerde aynı hakikate vurgu yapan nice ayetler göstermek mümkündür. Hz. Peygamber, Medine'ye hicretinden sonra Yahudi ve müşriklerle iç içe yaşamasına rağmen, İslam dinine girmeleri için zorlamada bulunmamıştır. Özellikle ehli kitaba, Kur'an'ın onlara tanıdığı özel statünün gereğine göre davranmıştır. Hz. Peygamber, ilahi mesajı barındırma ihtimallerinden dolayı Tevrat ve İncil Metinleri için: 'Ne yalanlayınız ne de tasdik ediniz.'¹¹⁸ Diyerek onlara baskı yapmadan onların haklarını gözetmiştir. Hz. Peygamber(s.a.v) Medine'ye geldiğinde Yahudilerin; 'Bu, Hayırlı bir gündür. Allah, o günde Beni İsrail'i düşmanlarından kurtardı. (Şükür olarak) Hz. Musa o gün oruç tuttu.' Gereğesine bağlı tuttıkları aşure orucunu; 'Biz Musa'ya onlardan daha layıgız.'¹¹⁹ Diyerek Müslümanlara oruç tutmalarını tavsiye etmiş, yine Hz. Peygamber zamanında Medine Yahudilerine ait, sinagog ve eğitim müessesesinin her ikisini de ihtiva eden Beytü'l-Midrâs'ın faaliyet göstermesine izin vermiştir.¹²⁰ Kiblenin Kâbe olarak tespitinden önce yaklaşık 17 ay Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılmıştır.¹²¹ Hayberde Bulunan Tevrat'ı Hz. Peygamber Yahudilere geri iade etmiş,¹²² Yahudi asıllı olması nedeniyle diğer eşleri tarafından tarizli ifadelere maruz ve muhatap kaldığını anlatan eşi Safiyye validemize; "Siz benden nasıl daha hayırlı oluyorsunuz! Kocam Muhammed, Babam Harun, amcam da Musa, demedin mi?"¹²³ şeklinde olmuştur.

Müslümanlara düşmanlık yapmadıkları sürece Hz. Peygamberin Müşriklerle ilişkileri bu çizgide devam etmiştir. Kur'an'da da bu konuya şöyle temas edilir:

"Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara âdil davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah, adaletli olanları sever."¹²⁴

Kur'an, Müslümanlardan, bir gün dost olur umuduyla düşmana karşı bile itidalli davranmalarını istemektedir:

¹¹⁸İbn Hanbel, Ebu Abdillah Ahmed, el-Müsned, c.IV,s.136; Mısır-1313/1895

¹¹⁹Müslim, Siyam /h.127 Ebu Davud, Savm/h.64

¹²⁰Hamidullah, Muhammed, "İslam'da Gayr-i Müslimlerin Durumu", İslam Anayasa Hukuku, Çev: Mustafa Sabri Küçükkaşçı, s.217, İstanbul-1995.

¹²¹İbn kesir, a.g.e, c.I,s.274

¹²²Fayda, Mustafa, Hz. Ömer Zamanında Gayrı-Müslimler, s.117, Marmara İlahiyat Yay., İstanbul-1989

¹²³Bintü'ş-Şat, Aişe Abdurrahman, Taracimu Seyyidati Beyti'n-Nübüvveti, s.384, Kahire -1988

¹²⁴Mümtehine, 60/8

“Olur ki Allah sizinle düşman olduklarınız arasında yakında bir dostluk meydana getirir. Allah gücü yetendir. Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir.”¹²⁵

Bu ayet kıyamete kadar yeryüzüne gelecek mümin ve Müslümanlar için rehberdir. Bunun da en güzel örneği: bir çarpışmada la ilahe illallah diyen düşmanını öldüren bir sahabi, yaptığı işten şüphe düşmüş ve durumu Hz. Peygamber’e bildirmiştir. Hz. Peygamber, heyecan ve hayretler içinde, “O, la ilahe illallah dediği halde sen onu öldürdün mü?” diyerek hiddetlenmiş, sahabinin ‘Ya Rasulallah, onu ölüm korkusundan dolayı söyledi’ demesi bile O’nu teskin edememiştir. Arkasından da ‘bunu ihlasla mı, yoksa korkuyla mı söylediğini bilmek için kabini yarıp baktın mı, kalbini yarıp baktın mı?’ cümlesini o kadar çok tekrarlamıştır ki sahabi, ‘keşke o anda yeni Müslüman olmuş olsaydım’ diye söylenmiştir.¹²⁶

Bir diğer örnek de: Bir gün sahabeden biri Hz. Peygamber’e,” Ya Rasulallah, düşmandan biri harpte kılıcını elinden düşürse ve kaçacak bir yeri de olmadığından dolayı korkusundan dolayı ‘ben Müslüman oldum’ derse, o zaman onu öldürebilir miyim? diye sormuş, Hz. Peygamber, “Onun öldürülmesi caiz değildir” cevabını vermiştir. Bunun üzerine aynı sahabi, “Ya Rasulallah, ‘ya O beni yaralamışsa da mı?’” şeklinde ikinci bir soru sormuş. Hz. Peygamber de,”Seni yaralamışsa bile öldürülemez.” Buyurmuş ve “Şayet kelime-i tevhid getirmeden öldürülmüşse, o zaman bir beis yok, kanı hederdir; ama kelime-i şهادeti getirip Müslüman olmuşsa, o zaman dokunulamaz.”¹²⁷ Diyerek son noktayı koymuştur.

Dahası Yüce Allah, Müslümanlardan, Mekke'de onlara her türlü işkence ve sıkıntı veren, onları yurtlarından çıkararak ve daha sonra da düzenledikleri saldırılarla onları ortadan kaldırmak isteyen düşmanları hakkında bile mutedil davranmalarını istemektedir. Yukarıda işaret ettiğimiz Mümtehine 7. âyet gereği Müslümanların, her düşünce ve inanca sahip insanlarla, aleyhlerine bir durum ortaya çıkmadığı sürece iyi ilişkiler kurmaları gerekmektedir. Onların mal, can ve namuslarına el uzatılmamalı;

¹²⁵Mümtahine, 60/7

¹²⁶Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b.el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, Sahih-i Müslim, İman, 158, C. I-V, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut-1956; İbn Hanbel, Ebu Abdillah Ahmed, el-Müsned, c.V, s.207, Mısır-1313/1895

¹²⁷Vakidi, Muhammed b. Ömer, Kitabu'l-Megazi,c.II,s.725,Oxford -1966

haklarında kin, nefret ve düşmanlık duyguları değil, insanî duygular taşınmalı, onlara karşı adaletten ve dürüstlükten asla taviz verilmemelidir.¹²⁸

Kur'ân, Müslümanlara düşmanlık etmeyen gayr-ı Müslimlere de güzel ve âdil davranmanın önemini vurgulamaktadır.

Müslümanlara düşmanlık yapmayan, inançlarının gereği olarak dinlerini yaşamalarına karışmayan, onları yurtlarından çıkarmaya çalışmayan her türlü inanç ve düşünceye sahip gayr-ı Müslimlerle diyalog kurmak, onlara iyilikte bulunmak, her türlü haklarına saygı göstermek Yüce Allah'ın emridir. Çünkü Allah âdil davranmayı, hiçbir sûrette ondan ödün vermemeyi emretmekte ve böyle davrananları sevdiğini de belirtmektedir:

“Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”¹²⁹

“Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsizlik yapmaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış)tır. Allah'a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.”¹³⁰

Din özgürlüğüyle ilintili olarak verdiğimiz bu örneklerde görüldüğü gibi Hz. Peygamber, hayatının hiçbir döneminde bu Kur'ani çizgiden ayrılmamış, ‘Sizin diniz size benim dinim banadır.’¹³¹ Ayeti muvacehesinde hareket etmiş ve güzel davranış modellerini sergileyerek tarihe yön vermiştir. Burada Allah insanların din seçiminde özgür oldukları hususunu net bir şekilde ortaya koymuştur. Fakat bunun sonuçları da olacaktır. Fıtrata uygun olmayan toplumsal ve bireysel huzura ters inanç ve düşünceler insanları zarara uğratacaklardır. İşte insan bu konuda çok dikkatli davranmak zorundadır. İnsanın inanç konusunda özgür olması demek o insanın yanlışlarının da kabul edileceği anlamına gelmez.

¹²⁸Duman, M. Zeki, Beş Surenin Tefsiri (Fatıha, Ahzab, Nûr, Hucurat, Mümtahine), s. 352, Ankara-1999

¹²⁹Nahl, 16/90

¹³⁰Maide, 5/8

¹³¹Kafirun, 109/ 6

1.2.2.Kitab ve Müşriklere Tanınan Bazı Hak ve Özgürlükler

İslam hukuku, Kur'an'ın perspektifinde ehl-i kitaba, müşriklere nazaran farklı bir konum vermiştir. Kur'an ehl-i kitabın yiyeceklerinin helal, kadınlarıyla evlenmenin caiz olduğunu belirtmiştir. Ancak Müslüman bayanların Gayri Müslimlerle evlenmesini de yasaklamıştır. Burada Gayri Müslim erkeklerin Müslüman bayanların haklarını gözetmeyeceği ve onların inançlarına halel getirecekleri endişesi olduğundan böyle bir tedbire başvurmuştur. Bu durum ehl-i kitap bayanları için söz konusu değildir. Çünkü İslam Gayri Müslim insanların inanç konusundaki hak ve özgürlüklerini garanti altına almıştır.

“Bugün size temiz ve iyi şeyler helâl kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin (Yahudi, Hıristiyan vb.nin) yiyeceği size helâldir, sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir. Mümin kadınlardan iffetli olanlar ile daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da, mihirlerini vermeniz şartıyla, namuslu olmak, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir. Kim (İslâmî hükümlere) inanmayı kabul etmezse onun ameli boşa gitmiştir. O, ahirette de ziyana uğrayanlardandır.”¹³²

Evlilik gibi Müslüman'ın şahsi ve toplumsal hayatında önemli neticelerin ortaya çıktığı bir kurumda bayanın Hıristiyan veya Yahudi olarak o evde bulunması, eğitimde babaya nispetle çok daha etkin role ve konuma sahip bulunan kişinin “anne” olması din özgürlüğü bağlamında değerlendirilebilecek bir vakıadır. Bu izin ve kabul, tarihi süreçte Müslümanlarla ehl-i kitabın siyasi ilişkilerine bağlı olarak teorik çizgiden farklı bir uygulama alanı bulsa da teorik düzlemde hüküm, hala geçerliliğini korumaktadır ve ebediyete kadar da bu geçerliliğini koruyacaktır. Hadiseye tersinden baktığımızda şunu da söylemek mümkün; içinde yaşadığımız çağ dâhil bu türlü bir kabulü, hoşgörüyü diğer din mensuplarının Müslümanlara karşı göstermediği de yaşanan bir gerçektir.

¹³²Maide, 5/5

Yiyecek meselesi ise; ayetteki ‘taam’ kelimesi bütün yiyecekleri kapsamına almakla birlikte, fikhî tartışmalar daha ziyade av ve kesim hayvanları üzerinde cereyan eder.¹³³

Fıkhi açıdan önemli olan, hayvanın Kur’an’ın açık işaretiyle beyan ettiği usule uygun kesilmiş olmasıdır. Zira “Allah adına kesilmeyen hayvanın etini yemeyin!”¹³⁴ ayeti yorum kabul etmeyecek kadar net ve açıktır. Öyleyse ehl-i kitabın kestiklerini “Bir Yahudi veya Hıristiyan’ın kestiğini acaba ne ad ile kesti diye araştırmayarak ve dış görünüşüyle yetinerek yemek caizdir.”¹³⁵

Gerek yiyeceklerin helal olması, gerekse ehl-i kitabın bayanlarıyla evlenmenin caiz oluşu, İslam’ın ehl-i kitaba din özgürlüğünün ötesinde haklar tanıdığı bir belirtisidir. İslam onları tecrit etmeden mevcut inançlarıyla oluşturmak istediği faziletli toplumda onların da yer almalarına imkân tanımıştır. onları sosyal hayatın içine katmış, onların iffetli olmaları şartıyla kadınlarını İslam kadınlarına, yiyeceklerini Müslüman yiyeceklerine eşdeğer tutmuştur.¹³⁶

Yine bu örnekleri çoğaltmak mümkündür Hz. Peygamber’in Hasta olan bir Yahudi çocuğu ziyaret etmiş¹³⁷ Zimmîlere iyi davranılmasını emretmiş: “Onlara eziyet eden bana eziyet etmiş gibidir.”¹³⁸

1.3.Dört Halife Döneminde Özgürlük Anlayışı

Veda hutbesini okuyup incelediğimizde, bu hutbenin Hz. Muhammed(a.s)’ın yirmi üç yıllık İslami tebliğ sürecinin bir özeti olduğu görülecektir. Efendimiz Veda Hutbesinde insan sevgisine, sosyal ve iktisadi adalete, doğruluk ve dayanışma gibi önemli konulara değinmiştir. Hz. Peygamber(a.s) aslında insanları bir araya toplayıp bir devlet kurmayı temel gaye olarak kabul etmemiş; devleti dahi insanlığın

¹³³Yazır, a.g.e, c.III.1577

¹³⁴Enam, 6/121

¹³⁵Yazır, a.g.e.,c.III,s.1578

¹³⁶Kutub, Seyyid, a.g.e,c.III, s.1401

¹³⁷Ebu Davut, Süleyman b. El-Eş’as es-Sicistani el-Ezdi, Süneni Ebi Davud, Cenaiz/h.5, Daru’l-Fikr, t.y., y.y

¹³⁸Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim, Kitabu’l-Harac, s.5–17, Beyrut–1302

hizmetinde bir araç kabul etmiştir. İnsanların bilinçli olarak yaşaması ve yeryüzünde insanlığa yaraşır bir yaşam sürebilmeleri için devleti oluşturmuştur.

Hız. peygamber(a.s)'ın vefatından sonra yaşanan siyasi kriz ve bunun neticesi olan halife seçimi, Araplar arasındaki yapıyı gözler önüne sermektedir.

Arapların siyasi düşüncelerinin üç temel belirleyicisi olduğu kabul edilmektedir: Kabile, Ganimet ve İnanç.¹³⁹ Araplar arasında bu üç unsurdan ilk ikisinin inançtan daha etkili olduğu görülür. Her ne kadar Hız. peygamber(a.s) döneminde inancın ön planda olduğu görülse de bu yürürlüğün, dört halife ve sonrası dönemde geri planda kaldığı tarihi bir gerçektir.

Hız. Ebubekir döneminde gündemi meşgul eden en önemli olay Ridde savaşlarıydı. Zekât vermek istemeyenler halifenin memurlarına karşı çıkmışlardı. Halife Hız. Ebubekir asayişi te'min için silahlı güç kullanmıştı.¹⁴⁰ Zekât vermeme olaylarıyla ilintili olarak tarih ve siyer kaynaklarına göre: Kinde'li birisinden zekât olarak genç bir dişi deve alınmıştı. Fakat zekât sahibi o devenin yerine başka bir deve alınmasını istemiş, bu isteği ise kayıtların tamamlanması nedeniyle red edilmişti. Bu nedenle adam olaylar çıkarmış ve kabilecilik damarıyla kabilesinin diğer bireyleri de onun yanında yer alarak zekât memuruna karşı birleşmişlerdi. Olaylar büyüyünce Hız. Ebubekir onlarla savaşmak zorunda kalmıştı. Anlaşılacağı üzere dinden çıkma olaylarının savaşla bastırılmasının sebebi Fitne, isyan, cinayet vb. gibi sosyal huzur ve güveni sarsan durumlardı. Siyasi olarak merkezi otoritenin sağlanması ve pekiştirilmesi için yapılmıştı.¹⁴¹

Her ne kadar bu savaşları zekâtın terkine karşı alınmış bir tavır olarak yorumlayanlar olsalar da aslında bu kabilelerle yapılan savaş, sadece dinden çıktıkları ve dinin diğer emirlerini de terk ettikleri için değil, ayrıca siyasi bir hüviyete de sahip olduğu için yapılmıştır, diyebiliriz.

Mürteddin İslam'a girip tekrar mürted olması, sonra tekrar Müslüman olmasının halini Hız. Ömer'e soran Amr b. El-As'a cevap şu olmuştur: "Allah o

¹³⁹Cabiri, Muhammed Abid, İslamda Siyasal Akıl, s.97-98, çev.:Vecdi Akyüz, Kitabevi yay., İstanbul-1997

¹⁴⁰İbnü'l -Esir, el- Kamil Fi't- Tarih, c.II, s.309-353, çev: M. Beşir Eryarsoy, Bahar yay., İstanbul-1985

¹⁴¹Arı, M. Sarı, Hız. Ebubekir ve Ridde Savaşları, , s.87-156, Beyan yay., İstanbul-1996

kişinin Müslümanlığını kabul ettiği sürece sen de kabul et.”¹⁴² Hz. Ömer’in bu ifadesi ayette şu şekildedir:

“İnanıp sonra inkâr edenler, sonra inanıp tekrar inkâr edenler, sonra da inkârları artmış olanları Allah ne bağışlayacak ve ne de doğru yola iletacaktır.”¹⁴³

Hz. Ömer döneminin din özgürlüğü açısından önemi onun mürtedde karşı tavrıdır. Mürteddin durumu hakkında şöyle dediği rivayet edilir: “Çıktıkları kapıdan tekrar içeri girmelerini teklif ederim. Bunu yaptıkları takdirde dönüşlerini kabul ederim. Yapmadıkları takdirde ise onları hapsederim.”¹⁴⁴ Kendisine haber verilmeden öldürülen bir mürteddin ardından: “İlahi! Ben bu işte bulunmadım, ben emretmedim, bana iletildiğinde de hoş karşılamadım.”¹⁴⁵ Deddiği rivayet edilir.

Zekâtı devlet adına toplama işi İslam Devletlerinde Beytu’l-Mal’ın önemli gelirlerindendi. Ama Hz. Osman’dan itibaren bırakılmıştır. Ve bu uygulamasıyla zekâtın dini bir vazife olarak devlete ödenmediği, inancın ve sosyal adaletin gereği olarak mü’minlerden istenen bir vazife olduğunu göstermiştir. Zekâtın Kur’an’daki şekline bakıldığında da, artan malın temizlenmesi, nefsin arındırılması, hayra ve iyiliğe teşvik ve dine olan bağlılığın bir gereği olarak geçtiği görülür.¹⁴⁶

Hz. Osman dönemi siyasi olayların en karışık olduğu ve Müslümanların, din hürriyeti alanında önemli değişimler geçirmeye başladığı bir dönem olmuştur, denebilir. Hz. Osman’ın yumuşak tabiatlı olması, idari işlerinde sorunların çıkmasına, nihayetinde de büyüyen siyasi olaylar da onun şahadetine neden olmuştur.¹⁴⁷

Hz. Ali’nin, büyük mücadeleler verdiği Haricilere siyasi ve toplumsal huzurun sağlanması açısından şunları söylediği rivayet edilmektedir. “Herhangi bir suç işlemedikçe, ya da kurulu yönetime karşı açık isyan çıkarmadıkça, ülkede serbestçe dolaşabilirsiniz. Ancak bunlardan birini yapacak olursanız ülkede kanun, hukuk ve

¹⁴²Kandehlevi, Şeyh M. Yusuf, Hayatu’s- Sahabe, s.381, çev.: Sıtkı Güllü, Divan yay., İstanbul-1987

¹⁴³Nisa, 4/137

¹⁴⁴Kandehlevi, a.g.e., c.I, s.47

¹⁴⁵Malik b. Enes Ebu Abdullah el- Asbahi; Muvatta el-İmam Malik, ,c III, s.324, thk.Muhammed Fuad Abdulbaki, Darü’l Kalem yay., Dımeşk- 1413/1991

¹⁴⁶Muhammed, 47/36–38; Tevbe, 9/71; Maide, 5/55; Bakara, 2/110

¹⁴⁷İbn Kesir, el-Bidaye ve’n-Nihaye, c.VII, s.170; Beyrut–1992

nizamın korunması için size gerekli tavrı alırım.”¹⁴⁸ Bu ve benzeri durumlarda Hz. Ali, Harici ve benzerlerinin inanç ve düşüncelerine karışmamış onların fiili davranışlarının sonuçları üzerinde durmuştur.

Aslında Hz. Ali(r.a)’nın bu uygulaması bütün dünya devletlerinin, geçmiş ve gelecek devletler dâhil, belki de temel anlayışını oluşturmaktadır. Günümüz dünya devletleri kendi varlıklarını korumak ve devam ettirmek için hep anlattığımız şekilde davranmaktadır. Ama insanlara adil davranma söz konusu olunca arada büyük farklar vardır. Kıyaslamak dahi mantıksızdır. Hz. Peygamber(a.s)’ın 23 yıllık peygamberliği döneminde onlarca savaş yapmasına rağmen her iki tarafın ölümlerinin sayısı birkaç yüzü geçmemektedir. Oysa bugün Irak’ta sadece bir günde ölü sayısı yüzleri rahatlıkla geçmektedir.

Özgürlük anlayışı, ancak Allah’a gerçek anlamda kulluk yapmakla gerçeğine ulaşır. Zira bütün ihtiras, arzu ve hevasattan kurtulmanın yolu, Allah’a kulluktan geçer. İşte o zaman gerçek özgürlük gerçekleşir.

1.4.Kelamcılara Göre Seçme Ve Eylem Hürriyeti

Hürriyet kavramının tanımlanabilmesi için tarih boyunca çeşitli sınıflamalara gidilmiştir. Felsefi planda yapılan temel sınıflama, hürriyetin seçme ve eylem hürriyetleri biçimindeki sınıflanmasıdır. Eylem hürriyetinin toplumsal hayat içindeki tezâhürlerini tanımlayabilmek için de ayrı bir sınıflama yapılmıştır. Toplumsal plandaki hürriyetler önce kamu hürriyetleri ve ferdi hürriyetler olarak ikiye ayrılmıştır. Kamu hürriyetleri, kişinin kamu fonksiyonlarına katılma hakkı ile siyâsi haklardan doğan hürriyetleridir. Ferdi hürriyetler de kendi içinde maddî hürriyetler ve manevî hürriyetler olarak ikiye ayrılmıştır. Maddî hürriyetleri, fizikî hürriyet, barınma hürriyeti, mülk edinme hürriyeti, çalışma hürriyeti, üretim hürriyeti, tüketim hürriyeti gibi hürriyetlerden oluşur. Manevî hürriyetler de din ve vicdan hürriyeti, düşünce hürriyeti, basın ve söz hürriyeti, öğrenim hürriyeti, toplanma ve örgütlenme gibi hürriyetleri içine alır. İslâm kültüründe seçme ve eylem hürriyeti, kamu

¹⁴⁸Fazlurrahman, a.g.e., c.I,s.408

hürriyetleri ile ferdi hürriyetler gereğince ele alınmış ve belirlenmiştir. İnsanın seçme ve eylem hürriyetinin mâhiyeti, sınırları üzerindeki tartışmalar düşünce tarihi içinde önemli bir yer tutar. Seçme ve eylem hürriyetinin mâhiyet ve sınırlarının belirlenmesi, "insan seçerken bütünüyle kayıtsız mıdır, yoksa birtakım neden ve etkenlerle bağlı mıdır? Eğer seçimde kimi neden ve faktörler etkili oluyorsa, bir seçme hürriyetinden söz edilebilir mi? Seçimi doğrultusunda amacına ulaşmak için eyleme geçen kişi tam anlamıyla hür müdür, yoksa kimi kısıtlayıcı, sınırlayıcı engeller var mıdır?" gibi sayısız sorunun araştırılmasını gerektirir. Bütün bu araştırmalar insanın ne seçme, ne de eylem hürriyetinin sınırsız olmadığı gerçeğini ortaya koymuştur. İnsan seçerken tam belirleyici olmasa da kimi nedenlere bağımlıdır. Eylem aşamasında da kişi kendinden, fiziki çevreden, toplumdan, toplumun dinî ve ahlâkî inanç ve kabullerinden gelen birçok engelle karşılaşır. Bu nedenle hiçbir alanda sınırsız bir insan hürriyetinden söz edilemez. Buna karşılık bağımlı, sınırlı olsa da insanın seçme ve eylem hürriyetine sahip bir varlık olduğu da inkâr edilemez.

İslâm kelâmcıları, seçme ve eylem hürriyetinin mahiyet ve sınırlarının araştırılmasını felsefeye bırakarak onların ulaştığı sonuçlardan hareket etmişlerdir. Bu nedenle kabul edilen biçimiyle insan hürriyetinin Allah'ın sonsuz hürriyeti, gücü ve takdiri karşısındaki yerini belirlemeye çalışmışlardır. Bu çaba ister istemez hürriyet kavramının irade, yaratma, kader, sorumluluk gibi konularla bağlantılı olarak ele alınması, incelenmesi gereğini de doğurmuştur.

İslâm kelâmcıları insanın seçme ve eylem hürriyeti konusunda belli başlı dört görüş çevresinde kümelenmişlerdir. İlk görüş, Cehm b. Safvân (ö.128/745) tarafından kurulan Cebriyye ekolü ve bu ekole bağlı kelâmcılarca savunulur. Buna göre insan hür bir varlık değildir. İnsan için ne seçme, ne de eylem hürriyetinden söz edilebilir. Her varlık gibi insan da Allah'ın mutlak iradesine bağlıdır; hayatını O'nun kendisi için belirlediği kadere göre sürdürür. "İnsanın yaptığı işin sahibinin ve failinin Allah olduğunu söylüyor. İnsanlara fiillerin mecaz olarak nisbet edildiğini bildiriyordu. Bu tıpkı "güneş battı" cümlesinin ifade ettiği anlam gibidir. Burada fiilin gerçek yapıcısı Allah'tır."¹⁴⁹

¹⁴⁹Gölcük-Toprak, a.g.e, s.251

Cebriyye ekolü bu görüşüyle insanı cansız bir cisim durumuna indirgemiş, insanın sorumluluğunun açıklanması imkânını da ortadan kaldırmıştır.

İkinci görüşü, Vasıl b. Ata (ö. 748) tarafından kurulan Mu'tezile ekolü temsil eder. Bu ekole mensup kelâmcıların savunduğu görüş Cebriyye ekolünün görüşünün tam karşısında yer alır. Bu ekole göre insan irade sahibi hür bir varlıktır. Hür iradesiyle seçer, Allah'ın kendisine verdiği yapabilme gücü (istita'a) ile eylemini yapar. İnsanın seçimini Allah belirlemediği gibi eylemini de O yaratmaz. İnsan kendi eyleminin yapıcısı, yaratıcısıdır. İnsanın sorumluluğu da buradan gelmektedir. Allah insana bazı şeyleri yapmasını, bazı şeyleri de yapmamasını buyurmuştur. İnsan hür iradesiyle bu buyruklara uyar ya da uymaz. Uyması durumunda mükâfatını, uymaması hâlinde de cezasını görür. Dolayısıyla mükâfat da, ceza da insanın sorumluluğunun, seçme ve eylem özgürlüğünün bir sonucudur.

“Mu'tezile için önemli olan insanın fiillerini kendisinin yaptığıdır. Bu fiillerin meydana gelmesini sağlayan güç yani istita'a insanda fiilden önce mevcuttur. Fiilden önce bulunan bu kudret fiille bağlantılı değildir. Allah insanın fiillerinin yaratıcısı değildir. İnsan kendi yaptıklarına kadirdir. İnsan, hayır ve şer fiillerine kadirdir, onların yaratıcısıdır. Bu sebeple kendi yaptıklarından dolayı ceza ve mükâfat görür.”¹⁵⁰

Üçüncü görüş, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî (ö. 936) tarafından kurulan Eş'ariyye ekolü tarafından savunulur. Eş'arî kelâmcılar, Cebriyye mensuplarının insanın sorumluluğunu açıklama imkânını kaldıran Cebr görüşüyle insanı yaratıcı konumuna çıkaran mu'tezile'nin mutlak hürriyet anlayışını uzlaştırmaya, her iki görüşün de sakıncalarını gidermeye çalışmışlardır. Buna göre, insanda bir irade gücü, seçme gücü vardır. Fakat bu gücün yaptığı işler üzerinde bir etkisi yoktur. İşleri belirleyen ve yaratan Allah'tır. Öyleyse insan niçin sorumludur? Eş'arî kelâmcılar bunu kesb (kazanma) kuramı ile açıklamaya çalışırlar. Kesb, insanın belirlenmiş olan işe yönelmesidir. Bu yöneliş insana o işle ilgili bir sorumluluk yükler.¹⁵¹ Biçimsel bir farklılıktan başka, Eş'arî görüşün Cebri görüşten bir farkının bulunduğu söylenemez.

¹⁵⁰Gölcük-Toprak, a.g.e., s.251

¹⁵¹Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, Kitabu'l- Lumai fir-Reddi ala ehli'z- Zeyği ve'l Bidai,s.97, Hancı Matbası, Kahire-1955

Bu nedenle Mezhep tarihçileri bu görüşü cebr-i mutavassıt(orta cebr) olarak nitelendirmişlerdir.

Kitabü'l-Lüma'da istita'a'yı insanın öz benliğinde olmayan bir araz olarak niteleyen Eş'arî¹⁵², aynı istitâ'a'yı el-İbâne adlı eserinde Allah'ın bir nimeti, fazlı ve ihsanı olarak göstermektedir.¹⁵³ Sonuç olarak Eş'ârî, yaratılmış bir kudretle insanın fiillerini yaptığını ve bu kudretin yokluğunda insanın iş yapamaz durumda olduğu görüşünü kabul etmektedir.

Dördüncü görüşü de Ebû Mansur el-Mâtürîdî (ö.333/944) tarafından kurulan Mâtürîdiyye ekolü üyeleri temsil eder. Mâtürîdi kelâmcılara göre insan tam bir irade hürriyetine sahiptir. Fakat eyleminin yaratıcısı Allah'tır. Yapacağı iş ve eylemler Allah tarafından belirlenmiş değildir; insan yapacağı eylemi kendisi seçer. Buna karşılık eyleminin yaratıcısı değildir. Mâtürîdiyye ekolü de Allah'ın yaratıcılığı ile insanın sorumluluğunu uzlaştırmak için kesb kuramına başvurur. Ancak kesb anlayışları Eş'arîlerden farklıdır. Mâtürîdîlerce kesb, yapılmasına kesin biçimde karar verilmiş kasıttır. Kesin bir kararlılıkla eyleme yönelince Allah, bu eylemi yaratır. Ancak burada da Eş'arî görüşten önemli bir fark görülür. İnsan, Eş'arîlerin söylediği gibi belirlenmiş olan eylemi seçmez; tersine, Allah insanın hür iradesiyle seçtiği eylemi bu iradeye bağlı olarak yaratır. Sorumluluk da eylemin olmasının, yaratılmasının bir sonucu değil, insanın seçmesinin ve eylemi için gücünü kullanmasının bir sonucudur. Mâtürîdiyye ekolünün görüşü, Cebriyye ve Eş'ariyye ekollerinden daha çok Mu'tezile ekolünün görüşüne yakındır.

Matürîdî Ekoluna mensup kelâmcılardan Nureddin es-Sabûnî, istita'a konusunda Ehl-i Sünnet'in karşısında olanların görüşlerini nakledip özellikle istita'a'nın fiille birlikte oluşu üzerinde duruyor. Fakat onun istitâ'a'yı ihtiyarî fiiller için gerekli görmesi dikkatimizi çekiyor.¹⁵⁴

¹⁵²Eş'arî, a.g.e., s.96

¹⁵³Gölcük-Toprak, a.g.e., s.253

¹⁵⁴Gölcük-Toprak, a.g.e., s.252

1.5.İslam Hukukunda İctihad ve Özgürlük İlişkisi

İslam Hukuku Metodolojisinde Düşünce Özgürlüğü bağlamında akla ilk gelen kavram İctihad kavramıdır. İctihad kavramı, İslam fihri'nin en temel kavramıdır diyebiliriz. Bu kavramın iyi anlaşılması, onunla alakalı bazı kavramların da bilinmesine bağlıdır. Taklit ve telfik kavramları da bu kabildendir. Bu üç kavram, birbirleriyle yakından alakalı, iç içe kavramlardır. Şöyle ki: İctihad ve taklit birbirinin zıttıdır. Telfik ise, her iki kavramın kesiştiği noktada bulunmaktadır.

1.5.1.İctihad Kavramının Tanımı

İctihad, kelime anlamı itibariyle; çaba harcamak, bir konuda elden gelen gayreti sarf etmek, bir şeyi elde edebilmek için var olan gücünü kullanmak demektir. Usulde ise fakihın Şer'i ameli hükümleri tafsili delillerinden çıkarabilmek için var gücünü ortaya koymasısıdır. Müctehid de bu yeteneğe sahip insana verilen isimdir.¹⁵⁵

Terim olarak: fakihın herhangi bir şer'i ameli hüküm hakkında bilgiye ulaşabilmek için elinden gelen çabayı harcaması anlamına gelmektedir. Bu çabayı gösteren kişiye müctehid veya fakih denir.¹⁵⁶

İctihad, hakkında nass (âyet veya hadis) olan konularda nasları anlamak; hakkında nass olmayan konularda ise, naslara uygun hükümler verebilmek için gösterilen çabayı ifade eder. Bunun için de belli bir yetkinliğe sahip olmak şarttır. Dini bilmenin yanında onun amaçlarını kavramak, psikoloji ve sosyoloji bilgisine sahip olmak, geniş açıdan bakabilmek ve geniş bir kültüre sahip olmak da son derece önemlidir.

¹⁵⁵Şaban, Zekiyuddin, İslam Hukuk İlminin Esasları, çev: İ.Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, Ankara-1996

¹⁵⁶Ece, a.g.e., s.436

1.5.2.İctihad Kapısı Kapalı mıdır?

İctihad, her zaman gerekli olan bir faaliyettir. Çünkü hayat değişmekte ve yeni durumlar meydana gelmektedir. Bu gerçeğe rağmen, fikhın duraklama ve gerileme dönemlerinde İctihad kapısının açık mı, kapalı mı olduğu tartışmaları ortaya çıkmıştır. Kimi âlimler keyfi hükümler verilmesi endişesiyle İctihad kapısının kapalı olduğu tezini ileri sürmüşlerdir. Kimi âlimler ise, İctihad kapısının kapanmadığını ve kapanmayacağını savunmuşlardır.

İctihad kapısının kapalı olduğunu iddia edenler iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grup, İctihad kapısının kendiliğinden kapandığını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre bunun sebebi, ictihad edebilecek seviyede âlimlerin yetişmemesidir. Adeta, bir rüzgâr esmiş ve kapı kapanmıştır. İkinci grup ise, ictihad kapısının kapatıldığı görüşündedir. Adeta, birisi ictihad kapısından içeri girmiş ve kapıyı kilitlemiştir.

İctihad kapısının kapalı olmadığını ifade edenler ise, ictihad kapısını dinimizin açtığını ve kapanacağına dair bir hüküm içermediğini belirtmişlerdir. İctihad kapısını insanlar açmamıştır ki, insanlar kapasın! Ve bu konuda Fahrüddin er-Razî gibi zatların benzer görüşünü Hayrettin Karaman İslam Hukukunda İctihad adlı eserde şöyle aktarmaktadır:

“Şimdi cehalet Hakim olduğu için bilgisiz kimseler ictihadı gözlerinde büyütüyor ve onun farz-ı kifâye olduğunu unutuyorlar!”¹⁵⁷

Hz. Peygamber (a.s) vahiyle desteklenmediği konularda ictihad ettiği gibi sahabe de gerek Hz. Peygamber’in hayatında gerekse vefatından sonra çözmek zorunda kaldığı hemen her meselede ictihada diğer bir tabirle Özgün ve Özgür düşünce Üretme işlemine başvuruyorlardı. Fakat vahyin ışığında ve belli metotlar çerçevesinde akıl yürütme işlemi müstakil bir bilim dalı olarak Hicri ikinci asırda gerçekleşmiştir.¹⁵⁸

İctihad kapısı kapalı diyenler, içtihad için ütöpik şartlar ileri sürerken, ictihad kapısının kapalı olmadığını söyleyen alimler de nispeten normal şartlar ileri sürerek

¹⁵⁷Karaman, Hayreddin; İslam Hukukunda İctihad, s. 181, Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, no: 134, İstanbul-1996

¹⁵⁸Karaman, Hayreddin; İctihad’ın İslam Düşüncesine Katkısı, Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı, s.187, İstanbul-1997

bu aşırılığı gidermeye çalışmışlardır. Bunlardan biri de İmam Gazzâlî'dir. O, içtihad edebilmek için şart olan ilimlerin asgarî miktarlarını şöylece sıralamıştır:

Allah'ın kitabı temeldir, onu bilmek gerekir. Ancak; 1. Kitab'ın hepsini bilmek şart olmayıp beş yüz kadar olan ahkâm âyetlerini bilmek yeterlidir, 2. Ezbere bilmek de şart değildir. İhtiyaç duyduğu âyetlerin yerlerini bulabilecek durumda olması yeterlidir.

Ahkâm ile ilgili sünneti bilmek gerekir. Ancak; 1. Nasihatler, ahiret hayatı vb. konulardaki hadisleri bilmek şart değildir. 2. Ezbere bilmek de şart değildir. İhtiyaç duyduğu hadisleri arayınca bulacak durumda olması yeterlidir.

Nesh edilen âyet ve hadisler hakkında bilgi sahibi olmalıdır.

İcmâ konularını bilmelidir. Ancak bunun için icmâ konularını ezberlemesi şart değildir. Ya bir mezhebe uygun olması ya da meselenin daha önce geçmemiş bulunması yollarıyla içtihadının icmaya aykırı olup olmadığını bilmesi mümkündür.

Arapça gramer bilgisinde, dil bilgini derecesinde olmaya ihtiyaç yoktur. Kitap ve Sünnet ile ilgili kelimeleri ve söyleneni anlayacak kadar dil kuralı bilmek yeterlidir.

Bütün bu şartlar, dinin tümü üzerinde içtihad eden mutlak müçtehit içindir.¹⁵⁹

Elbette İmam Gazzâlî'nin ictihad şartlarını bu derece hafifletmesinin ardında ictihad yapılmasını abartılı şartlar ileri sürüp imkânsız hale getiren kimselere duyduğu öfkenin de payı vardır. Bu nedenle biraz da fazla kolaylaştırılmıştır.

Bu şartlar, ciddi ve gayretli bir ilim adamı için yerine getirilmesi pekâlâ mümkün olan şartlardır. Bu seviyeye ulaşan bir âlim içtihad edince yapılması gereken şey; isabet ettiğinde onu takdir etmek, yanılınca da onu uyarmaktır. Bunu yapabilecek olanlar da doğal olarak onunla en azından aynı seviyede olan âlimlerdir.

Şu da bir gerçek ki; ictihada dayanan bir hüküm kutsal değildir. Ona itiraz edilebilir. Mezheplerin varlığı da bunu kanıtlamaktadır. İtiraz ilmi olduktan sonra ona ancak saygı duyulur. Zaten hiçbir mezhep imamı, "*Bana itiraz edemezsiniz, ne dediysem odur!*" dememiştir. Aksine İmam Şafîî, "*Sahih hadis bulununca benim mezhebim odur. Onunla amel edin, benim sözümü de duvara çalın!*" diyerek bütün

¹⁵⁹Karaman, Hayreddin; İslam Hukukunda İctihad, s. 168 vd

hadisleri bilemeyebileceğine işaret etmiş ve hadislere uymanın önemini vurgulamıştır. İmam Malik, “Rasûlullâh (s.a.v.) müstesna herkesin sözü kabul veya reddedilebilir” ve Ebû Hanife, “Nereden söylediğimizi araştırıp öğrenmeden bizim görüşümüzle fetvâ vermek hiç kimseye helâl değildir... Bu benim görüşümdür ve elde edebildiğim görüşlerin en iyisidir. Bundan daha iyisini bulan olursa, onu kabul ederiz” demiştir.¹⁶⁰

Aslında her devirde müçtehit bulunmuştur. Çünkü bu bir ihtiyaçtır. Nassa dayanmayan bazı hükümlerin zamanın değişmesiyle değişebildiği göz önünde tutulduğunda bu ihtiyacın önemi daha iyi kavranabilir. Buna rağmen taassubun yaygın olduğu zamanlarda müçtehit olduğunu söyleyenler büyük tepkiyle karşılaşmışlardır.

İctihad edebilmek için, dinin bütününde icthad edebilecek seviyede olmak şart değildir. Dinin bir bölümünde veya bir konusunda uzmanlaşan kimse, sadece o bölüm veya konuda icthad edebilir.¹⁶¹ Ayrıca icthad, ferdî olarak yapılabildiği gibi toplu olarak da yapılabilir. Günümüzde iki yöntem de kullanılmaktadır.

1.5.3.İctihad Kesin Bilgi İfade Eder mi?

İctihad ile üretilen bilgiler ve düşünceler zanni bilgi midir? İlahi iradeyi keşfetme çabası olan içtihadla üretilen bilgiler dogmatik bir yapıya sahip midir yoksa eleştiriye, kabul ve redd'e açık mıdır? Yine düşünce üreten kişilerin ‘doğru sadece benim söylediğimdir’ deme hak ve yetkileri var mıdır?

Aslında bu ve benzeri sorular hiç de yeni değildir. İslam tarihi boyunca bu konuda birçok tartışma olmuş ve bu tartışmalar düşünce ufukumuzu aydınlatarak düşünce dünyamızın zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. İctihadi konularda kim olursa olsun hiç kimse ulaştığı sonucun kesin Nass değerinde olduğunu iddia edemez ve etmemiştir de. Nitekim daha önce mezhep imamlarından da alıntılarda gördüğümüz gibi hiç kimse icthadı kesin Nass olarak kabul etmemiştir. Bu hakikate

¹⁶⁰Karaman, a.g.e., s. 149 vd

¹⁶¹Karaman, a.g.e., s. 174 vd

vakıf müçtehid imamlar, daha kuvvetli karşıt deliller ileri sürüldüğünde kendi görüş ve kanaatlerinde ısrarcı olmamışlardır.

Ama tarih boyunca sayıları az da olsa özgür düşünceye kapıları kapatan, akla serbest bir saha bırakmayan ve meseleleri sadece nassların ortaya koyduğu çözüm şekillerine bağlı olarak ele alan kişi ve gruplar da mevcut olmuştur. İbrahim Nazzam ve Davud b.Ali b.Halef, İbni Hazm gibi Meşhur zatların başını çektiği bu gruba Zahiriler denilmektedir. Zahirilerin Yaklaşımına göre ‘ nasslar, kesin icma, hasseler ve akli/zaruri bilgi dışında kabule şayan düşünce yoktur ve olamaz. Bunlarla çözüm bulunmayan meselelerde nassların zahiri anlamaları ile yetinmek şarttır. Nassların Hükme bağlamadığı meselelerin hükmü ise mubahtır.¹⁶²

Etki tepkiyi doğurur kaidesiyle baktığımızda zahirilerin aklın fonksiyonunu inkâr anlamına gelen yaklaşımları neticesinde, tefrit derecesinde bir anlayışın da doğmasına neden olmuştur. O da Kur’an’dan başka esas kabul etmeyen ve her meseleye rey’le hüküm veren guruptur.¹⁶³

Netice olarak İslam hukukunda var olan ve sonuç bilgisi diyebileceğimiz hükümlerin bütününcü incelediğimizde, Müslüman hukukçuların özgür ve özgün düşünceleriyle ulaştıkları sonuçlar ve ürettikleri fikir ve bilgiler(ictihad) Kur’an ve Sünnetin bizzat verdiği hükümlerle mukayese edilmeyecek kadar çoktur. Böyle olunca İslam Hukukuna bir anlamda da ictihad hukuku/özgün ve özgür düşünce hukuku denilebilir. Bu nedenle de açık bir şekilde denilebilir ki İslam Hukuku dogmatik bir yapıya sahip değildir.

Zihinsel işlemler yapıp özgün ve özgür düşünce üretebilme hakkı belli bir kesime, kişi ve gruplara ait değildir. Her insan düşünmektedir, düşünmelidir ve düşünecektir de. Düşünceye gem vurulamaz. Doğru veya yanlış herkes mutlaka bir şekilde düşünecektir. Ama önemli olan doğru ve faydalı olan düşünceyi üretebilmektir.

¹⁶²İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali, el-İhkam fi Usuli'l-Ahkam, s.676 vd., Mısır ts.

¹⁶³Dihlevi, Şah Veliyullah İ, el-İnsaf fi Beyani Esbabı'l-İhtilaf, s.18.vd. Beyrut -1984

İKİNCİ BÖLÜM

2. DİN VE İNANÇ HÜRRİYETİ

2.1. Din ve Vicdan Hürriyeti

Aslında bu konu başlı başına bir tez konusu olmaya müsaittir. Ama konumuzla bağlantısı münasebetiyle bu konuya, tezimizde ihtiyaç duyduğumuz kadarına yer vermeye çalışacağız.

Din ve vicdan hürriyeti; herkesin istediği dini serbestçe seçebilmesi, seçtiği dinin kendisine yüklediği mükellefiyetleri herhangi bir engelle karşılaşmadan rahatlıkla yerine getirebilmesi, inandıklarını bütünüyle yaşaması adına gerekli olan eğitimi alabilmesi ve inanıp uyguladığı bu sistemi icabında başkalarına da anlatabilmesi şeklinde özetlenebilir.

Dini sırf bir vicdan kanaatinden ibaret görenler, hem onu Allah'ın koymuş olduğu kesin ve değişmez yasalara aykırı yorumlarla tahrif etmekte hem de onun uygulanma ve tesir alanını daraltarak Allah'ın dine bağlı vaat ettiği ferdî, ailevî, içtimaî fayda ve maslahatlardan yararlanmayı engellemektedirler. Oysaki din, iman esaslarına yürekten inanmanın yanında, İslâmî disiplinleri bütünüyle yerine getirmeyi, ahlâkî kuralları arızasız yaşamayı ve daha bir kısım ailevî, içtimaî, hukukî esasları da ihtiva etmektedir ki, bu kuralların hemen bütünü inanan insanlar için bağlayıcı birer disiplin olduğu gibi, bunlara terettüp eden sonuçlar da oldukça hayatî ve ciddîdir. Evet, ne bu esaslar kulak ardı edilebilecek türden şeylerdir, ne de sonuçları önemsenmeyecek kadar ehemmiyetsiz hususlardır. Dünyevî nizam ve ahenk, ferdî ve ailevî huzur ve saadet büyük ölçüde bu esaslara bağlı olduğu gibi insandaki ebediyet arzusunun cevabı ve ötedeki kesintisiz mutluluk da bunların birer sonuç ve semeresidir.

Ne var ki, dünden bugüne kimi idareler bu esasları hiç mi hiç kâle almamış; kimileri onlarla oynamış ve çerçevelerini değiştirmiş; kimileri de sık sık uygulanma

alanlarına müdahale ederek açık bir şekilde vicdanlara baskı yapmış ve insanların inandıkları gibi yaşamalarını zorlaştırmış, hatta engellemişlerdir. Bu arada, dinî kurallarla idare edilen bazı devletler, o dini benimseyen vatandaşlarına din ve vicdan hürriyeti adına belli ölçüde cömertçe davranmış görünseler de, başka din ve felsefeye inananlar için aynı şekilde hareket ettiklerini söylemek çok zordur. Ancak Müslümanlığı hakkıyla yaşayanlardır ki, her dine, her düşünceye, her hayat felsefesine karşı saygılı davranmış, bu düşünce ve sistem müntesipleriyle hep diyalog içinde olmuş, sürekli hoşgörü soluklamış ve her zaman onları şefkatle kucaklamışlardır. Aksine, Müslümanlığı doğru anlayamamış olanlar ve hangi dinden olursa olsun, yaşama felsefelerini kin, nefret, ayrımcılık, bağnazlık ve taassup üzere bina edenler, kendi ufukları, kendi vicdanları gibi, semavîlikten gelen dinin özündeki enginliği de büzmüş, daraltmış ve felâh vesilesi sayılan bir sistemi/sistemleri iflâh etmeyen müesseseler hâline getirmişlerdir; müntesiplerini gayz, öfke ve hasetle; “ötekiler” dediklerini de, güçleri yeterse, şiddetle, cebirle, harb-u darpla ve daha başka pek çok vahşice yollarla...¹⁶⁴

Hukuk literatüründe ‘din ve vicdan hürriyeti’ kavramı en çok kullanılan en kapsamlı bir kavram olmakla birlikte bu konuda ‘din hürriyeti’, ‘inanç hürriyeti’, ‘ibadet hürriyeti’ gibi tabirler de kullanılmaktadır. Manevi hürriyetlerden olan din ve vicdan hürriyeti daha ziyade insan kalbi ve insan vicdanı, bir başka ifadeyle iç dünyası ile alakalı hürriyetlerdendir. Din ve vicdan hürriyeti kişinin manevi gayeleriyle sıkı sıkıya bağlı olup her insanın en doğal haklarındanır.

Din özgürlüğü herhangi bir dine inanan kişi veya zümrelerin o dinin emirlerini hiçbir engelle karşılaşmadan yerine getirebilme halidir. Din ve vicdan özgürlüğü dediğimizde aklımıza gelen ilk şey kişinin herhangi bir dini kabul ederken herhangi bir zorlamayla karşılaşmamasıdır. Çünkü inanç gönül işidir, kalp işidir. Dinde zorlama yapılamayacağı ilkesini dinimiz titizlikle savunmuştur.

Din ve vicdan özgürlüğü hakkını elde edebilmek için insanlık, tarih boyunca çok büyük mücadeleler vermiştir. Özellikle batı toplumlarında bu önemli hakkın uğrunda çok kan dökülmüştür. Belki bir yerde batı toplumları için düşünce tarihinin en önemli konusunu din ve vicdan hürriyeti teşkil etmiştir. Bu hakkın elde

¹⁶⁴Yeni Ümit dergisi, Sayı: 64, Nisan-Mayıs-Haziran-2004

edilebilmesi için fikri yönden büyük mücadele verildiği gibi değişik tarihlerde savaşlar da olmuştur. Din ve vicdan özgürlüğü fikir hürriyeti ile ilgili olduğundan her iki hürriyeti elde edebilmek için ortak mücadele verilmiştir. Daha açık bir ifadeyle diğer hak ve özgürlüklerde olduğu gibi din ve vicdan özgürlüğünü de Batı toplumu birden elde edememiştir. Bu hak ve özgürlük zaman içinde tedrici olarak sahası genişleyerek gelişmiştir. 10 Aralık 1948’de Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile gerçek anlamda teminat altına alınmıştır denebilir. Bu beyanname ülkemizde Bakanlar kurulunun 6 Nisan 1949 günü 3/9119 sayılı kararı ile kabul edilmiş ve 27 Mayıs 1949 tarih ve 7217 sayılı Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe konmuştur.

Birtakım kimselerin anlayışına göre dinin dış dünyaya yansımaları sadece ibadet ile olabilir. Bunun ötesinde sosyal hayatın çeşitli sahalardaki tezahürleri emir ve yasakları söz konusu olamaz. Halbuki bu düşünceler ne İslam’a ne de Hıristiyanlık dahil başka bir dine uygundur. Dinler yeryüzüne insan ve toplum hayatının ilahi iradeye uygun biçimde düzenlenmesi için gönderilmiş kurallar bütünüdür. Dolayısıyla dinlere bu görevini icra imkânı vermemek din ve vicdan özgürlüğünü kısıtlamak anlamına gelmektedir.

“Din özgürlüğünün dört temel unsuru vardır. Bunlar insanların:

- a) İstedikleri dini serbestçe seçebilmeleri(iman)
- b) İnanıtları dininin Kurallarını hayata uygulayabilmeleri(amel)
- c) İnanıldığı dinin eğitimini serbestçe yapabilmeleri ve dini inançlarını duyurma ve yaymaları(tebliğ)
- d) Sosyal birlik(cemaat) oluşturabilmeleri,”¹⁶⁵

Hz. Peygamberin(a.s) tebliğ hayatı bunun en bariz örneğidir. Hz. Peygamber(a.s) başka ülke krallarını İslam dinine, gönderdiği mektuplarla davet etmiş, mektuplarda, alabildiğine nazik ifadeler kullanmış, inanmamanın sorumluluğunu hem şahsi hem de halklarına bakan tarafı ile onlara yüklemiştir.¹⁶⁶

İslam tarihinde “inanmıyorlar” diye hiçbir kimse veya grubla hiçbir zaman hiçbir savaş yapılmamıştır. Hz. Peygamber(a.s)’ın Yemene gönderdiği davetçilere

¹⁶⁵Köse, s.15, a.g.e.,

¹⁶⁶Hamidullah, Muhammed, el-Vesaiku’s-Siyasiyye, s.109, Beyrut -1969

açıkça verdiği şu emir bunu doğrulamaktadır: ‘Sizinle savaşmadıkça siz kimseyle savaşmayınız, onlar sizden birini öldürmedikçe siz de kimseyi öldürmeyiniz.’¹⁶⁷

Şunu rahatlıkla söyleyebilirim ki inanç ve fikirlerimizi ifade etme özgürlüğümüz, kendimize ait düşüncelerimiz olduğu sürece bir anlam ifade eder.

Genelde batılı mütefekkirler dini konulara ya sosyal veya psikolojik açıdan yaklaşırlar.¹⁶⁸ Dinin insan zihninin oluşturduğu bir yaşam alanı¹⁶⁹, bütün bunlara rağmen de dinde özgürlüğün önemli olduğunu; ön kabullerin olmadığı bir platform üzerinde din konusunun ele alındığı görülmektedir.

Kur’an’da insanların özgür oldukları sık sık anlatılmaktadır.¹⁷⁰ Fakat ara sıra cezai müeyyidelerden de söz etmektedir. Bundan kasıt suç işlemeye engel olmaktır.¹⁷¹

Kur’an’da Özgürlük konusunu Elmalılı Hamdi Yazır tefsirinde özetle şöyle tefsir eder: “Dinin şartı akıl ve istektir. Akıl olmayınca da dini ibadet, vecibe ve yükümlülükler de olmaz; seçme hürriyeti olmadıkça da dinin idare ve etkisi, başka bir ifade ile dindarlık bulunmaz. Bu nedenle dinde ilim meselesinden başka bir de irade meselesi vardır. Diğer bir ifade ile din ilahi bir kanun, dindarlık ise insanların emek ve çabalarının sonucudur. Bunu birbirinden ayıramayanlar ilim adına hatalara düşerler.”¹⁷²

Dinin iyiliğe teşvik etmesi baskı ve zorlamaya değil, izahatlarla sonucu anlatma ve iyiliğin akıbetini bildirmeyledir. Din insanın serbest hareket etmesini teşvik eder ve ona güzel davranmanın şekil, ölçü ve formülünü gösterir. İyiliğin ve kötülüğün sonucunu bildirerek insanı uyandırır ve iyiliğe yönlendirmeyi de gönlüne hitap ederek yapar. Bu nedenle “ Dinde zorlama yoktur.”¹⁷³ Denilmektedir. Din daima insanı en mükemmeli yapmaya çağırır. Dindar insan ilahi olan kanunlara canı gönülden bağlanır, severek ve isteyerek tatbik eder.¹⁷⁴

¹⁶⁷Vakidi, Muhammed b. Ömer, Kitabu’l- Magazi, III. c, s.1079, Oxford–1996

¹⁶⁸Dalkılıç, Bayram, Berterand Russell(21. Asırda Bir Ateist Düşünür), s.48-51, Kendözü Yayınları, Konya-2000

¹⁶⁹Aydın, Mehmet S, Din Felsefes, s.6,220-234, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir-2001

¹⁷⁰Nahl, 16/125; Al-i İmran, 3/20; Kehf, 18/29

¹⁷¹Tahrim, 66/8

¹⁷²Yazır, a.g.e, c.I, s.98

¹⁷³Bakara, 2/256

¹⁷⁴Yazır, a.g.e.; c.I,s.98

2.2.İslam'da Cihad Anlayışı Ve Cihadın Boyutları

2.2.1.Cihad Bağlamında Özgürlük

Kur'an'a göre İslam'ın mesajı evrenseldir.¹⁷⁵ Bir mesajın evrenselliği de onun tebliğ ve neşrini zorunlu kılar.¹⁷⁶

Savaş kelimesinin İstılah manası: İslam'ın insanlara ulaşmasını engelleyen güçlerle, yine Allah'ın koyduğu sınırlar çerçevesinde can, mal, dil ve diğer vesilelerle mücadele etmek ve bu uğurda bütün çabayı sarf etmektir.¹⁷⁷ Kur'an-ı Kerimde savaş kelimesinin tam karşılığı olan kelime 'Kıtal'dır.

Cihad kelimesinin Kıtal kelimesiyle ilişkisine gelince, bu kelimenin aslı Arapçada "c-h-d" dir. Gayret etmek, çaba sarf etmek, ısrarla istemek, yorulmak gibi manalara gelen bu kelimedenden türeyen "cihad" kelimesi de: Allah yolunda, Allah için gayret göstermek, gerekli çabayı harcamak, İslam'a davet etmek anlamlarına gelmektedir.¹⁷⁸ Aynı şekilde cihad, ilk önce nefis ile mücadele olmak üzere, emr-i bilma'ruf ve nehy-i anil-münker, toplumda iyiliğin, güzelliğin, hayrın yayılmasına çalışmaktır, din hürriyetine engel olanlarla mücadele etmek anlamalarına da gelir.¹⁷⁹

"Kıtal kavramını da içeren cihad, insanları dine girmeye zorlamak için değil, Allah'ın dinini yeryüzünde benimsemek isteyenleri korkutacak hiçbir güç, Allah'ın dinine davet etmekten ve bu dinin gereklerini yerine getirmekten alıkoyan hiçbir kuvvetin korkusu kalmayınca kadar çaba sarf etmektir. Cihad, bütün insanların yararına din ve vicdan hürriyeti içinde yaşanacak, hiçbir baskı ve zulmün olmadığı

¹⁷⁵Sebe, 34/28; A'raf, 7/158

¹⁷⁶Nahl, 16/125

¹⁷⁷Kasani, Alaaddin Ebu Bekr b. Mesud; Bedaiu's- Sanai fi Tertibi's şerai, c.VII, s.97, 2.Baskı, Beyrut-1394/1974

¹⁷⁸Cürçani, es-Seyyid eş-Şerif Ali b. M. Kitabü't- Tarifat, s.107, İstanbul-1909; İbn Manzur, Lisanu'l-Arab, c.III,s.133

¹⁷⁹Draz, Abdullah, Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, s.60-61, Çev: Salih Akdemir, Mim yay., Ankara-1983

bir dünya için kişinin, sorumluluk sınırları içerisinde canıyla, malıyla diliyle çaba sarf etmesidir.”¹⁸⁰

“Müslüman cihada çıkmadan önce en büyük savaşı kendi nefsinde şeytana ve nefsanî hevasına(dizginlenemeyen isteklere) şehvi duygularına, bitmek bilmeyen ihtiraslarına, menfi yöndeki eğilimlerine; kişisel, ailesel, kabilesel ve ulusal çıkarlarına, kısacası İslami değerlerin dışında kalan tüm değerlere karşı en çetin savaşı başarı ile verir, bunu gerçekleştirmesinin ardından Allah’ın yeryüzüne müteallik olan hâkimiyet hakkını gasp eden tağuti düzenlerin iktidar merciinden uzaklaştırılıp yerine Allah’ın mutlak hâkimiyetini yeniden yerleştirmek, ona işlerlik kazandırmak için, bu amacı engelleyen tüm zalim ve şer güçlerle en büyük cihada girişir.”¹⁸¹

2.2.2.İslamda Savaş ve Düşünce Özgürlüğü Arasındaki Münasebet

Davetin hikmetle ve yumuşak bir şekilde yapılması, ikna edici olması elzemdir. Bu anlamda herkesin görevi, zorlama ve dayatmalara başvurmadan, doğru olduğuna, hak olduğuna inandığı davasını ispat etmesidir. Kişiler inanıp inanmamakta tamamen özgürdür; ancak onun da inanan insanlara, inançlarını diledikleri gibi yüceltmek ve ona layık olduğu değeri verme hususunda aynı serbestiyeti tanınması lazımdır. Bundan başka herkes fiillerinden sadece birey olarak sorumludur.

İslam’da savaş ancak savunma ve güven ortamını oluşturma amaçlıdır. Ve yine Müslümanları dinlerinden döndürme tehlikesini ve düşman tarafından gelebilecek toplu bir saldırı riskini ortadan kaldırmak, herkes için geçerli bir din ve inanç özgürlüğü ortamını sağlamak içindir. Dinin yalnız Allah için olması yalnız İslam dinine değil, diğer dinlere inanan ve dinlerinin gereklerini yaşayanların da baskıya maruz kalmamaları, kendilerine din seçme hürriyeti verilmesi hükmünü içermektedir. Zorlama nedeniyle oluşan imanın da ibadetin de hükmü ve değeri yoktur.¹⁸² “Sizinle savaşanlarla Allah yolunda savaşın, aşırı gitmeyin; doğrusu Allah

¹⁸⁰Yaman, Ahmet, İslam Devletler Hukukunda Savaş, s.62, Beyan yay., İstanbul -1998

¹⁸¹Kutup, Seyyid, Yoldaki İşaretler, s.97, Pınar Yayınları, İstanbul-2006

¹⁸²Karaman, Hayrettin ve Diğerleri, Kur’an Yolu (Türkçe Meal ve Tefsir), c.1, s. 199

aşırı gidenleri sevmez. Onları bulduğunuz yerde öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne çıkarmak, adam öldürmekten daha kötüdür. Mescidi Haram'ın yanında, onlar sizinle savaşmadıkça siz de onlarla savaşmayın. Sizinle savaşırlarsa onları öldürün. İnkâr edenlerin cezası böyledir. Vazgeçerlerse onları bağışlayın; Allah bağışlar ve merhamet eder. Fitne tamamen yok edilinceye ve din sadece Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın. Şayet vazgeçerlerse zalimlerden başkasına düşmanlık ve saldırı yoktur.”¹⁸³

“Kur'an ayrıca, inananlara yönelik düşmanca duygu ve davranışları bertaraf etmek, barış için gerekli şartların meydana gelmesini sağlamak, insan hak ve hürriyetini güvence altına almak için savaştan söz eder.”¹⁸⁴ Ve gerçekte savaşın asıl hedefi, insanları öldürmek, ganimet elde etmek, yeryüzünü yakıp yıkmak değil; tam tersine zulmü ortadan kaldırmak, insanları barış ve huzur içinde bir yaşama kavuşturmadır.¹⁸⁵

Peygamber(a.s)'ın Medine'deki savaşlarında tek hedef, tehlikeyi yok etmektir. İslam, tahrip ve tahakküm ruhuna karşı olup başka ideoloji ve dinlerin de empoze edilmesini istemez. Bırakın vicdanları baskı altında tutmak ve inanç hürriyetini engellemeyi, tam aksine İslam, bu hürriyetin gelişmesine mani olan ve onu güç durumda bırakanlara, şiddetle karşı çıkmıştır.¹⁸⁶ Bu da İslam'ın yüceliğini, insanların kurtuluşu için sarf ettiği çabayı gösterir. Bu demektir ki din hürriyetine engel olan güçleri ortadan kaldırmak gibi yüce bir fikir, İslam ve Müslümanlar için savaş nedeni olabilir.

Hız. Muhammed(a.s) 'in savaşlarına baktığımızda genellikle şu temel sebeplerden kaynaklandığını görmekteyiz: Meşru savunma, yani, Düşmanlığı ve saldırıyı engellemek, püskürtmek; davet ve tebliğin emniyetini sağlamak, insan hak ve hürriyetlerini te'minat altına almak; antlaşmaları bozanları ve hainlik yapanları cezalandırmak; barışa meyledenlerle barış yapmak; İslam topraklarını saldırganların

¹⁸³Bakara, 2/190-193

¹⁸⁴Esed, Muhammed, Kur'an Mesajı Meal Tefsir, c.I, s.56, Çev: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret yay., İstanbul-1999

¹⁸⁵Yaman, Ahmet, a.g.e, s.55

¹⁸⁶Yunus, 10/ 99; Bakara, 2/217-56; Kasas , 28/ 83

hücumundan korumak... Özetle Hz. Peygamber(a.s) üç çeşit savaş yapmıştır; Savunmacı, cezalandırıcı ve önleyici.¹⁸⁷

Hz. Muhammed(a.s) hiçbir zaman savaş için savaş mantığıyla hareket etmemiştir. Yine aynı şekilde intikam duygusuyla da herhangi bir savaşa girişmemiştir. İşte Mekke'nin fethi, onun savaş amacını ortaya koyan en önemlilerinden biridir. Eğer gaye İslam'ı kılıçla yayma veya intikam alma duygusunu tatmin olsaydı herhalde Mekke kanla alınır ve hiç kimse affedilmezdi.¹⁸⁸ Zaten bu Kur'an'ın ruhuna uygun davranış da budur. Kur'an'ın ayetlerinden anlaşıldığına göre; Müslümanlara karşı düşmanca duygular besleyip bunu apaçık eylemleriyle izhar eden inkârcılarla savaşılır. Oysa kâfir oldukları halde İslami davete mani olmayanlarla savaşılmaz, savaşılırsa da bu haddi aşmaktır.¹⁸⁹

Eğer amaç savaş olsaydı veya savaşın sebebi kâfirlik olsaydı istisnasız her kâfirin öldürülmesi gerekmez miydi? Günümüzün çağdaş kâfirlerinin yaptığı gibi... Oysa Hz. Peygamber(a.s), savaşa katılmayan kadın, çocuk, yaşlı, din adamı gibi insanların öldürülmemesi gerektiğini sahabeyi tekrar tekrar uyararak, onlara bu durumun yasaklanmış olduğunu belirtmiştir. Tarih de buna şahittir ki bunun aksine hiçbir örnek kaydedememiştir.¹⁹⁰ Er-Razi tefsirinde İnkârın savaş sebebi olamayacağını Ankebut suresinin 46. ayetinin tefsirinde açıklamaktadır: “Onlar küfürlerine ilaveten, zalim olmadıkları müddetçe” ibaresini kullanmaktadır.¹⁹¹

Kur'an, inananlarına ve kendi toplumuna savunma hakkı vermiştir. Mekke döneminde putperestler savaş açtılar; Müslümanlar öldürüldü ve Kafirler, Hz. Peygamber(a.s)'ı öldürmek üzere de fiilen ve resmen savaş başlattılar. Müslümanlar kendi ev ve yurtlarını terk etmelerine rağmen müşrikler rahat durmadılar. Artık

¹⁸⁷Hudari, Muhammed, İslam hukuk tarihi., s.73; Çev. Haydar Hatipoğlu. Kahraman yay. İstanbul-Ty ; Hamidullah, Muhammed, İslam Peygamberi, s.276 , Çev.; yrd. Doç. Dr. Mehmet Yazgan, Beyan Yay.,Ankara-t.y.; Sarıçam, İbrahim, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, s.149-150; D.İ.B. Yay., Ankara-2004, Yaman, Ahmet, İslam Devletler Hukukunda Savaş, s.69

¹⁸⁸Serahsi, Ebubekir Muhammed b. Ebi Sehl; el- Mabsut li's- Serahsi, c.X,s.5, Daru'l Ma'rife, Beyrut 1406, İbn Hişam, Siret,c. V,s.66 vd.

¹⁸⁹Mümtetine, 60/ 8-9; Ankebut, 29/46; Tevbe, 9/36; Bakara, 2/190-193

¹⁹⁰Şevkani, Muhammed b. Ali b. Muhammed; Neylu'l- Evtar Min Ehadişi Seyyidi'l-Ehyar Şerhu Munteka el-Ehyar, c.VIII,s.54 vd;İdaretu't-Tabaa' el-Muniriyye, yy, ty.; Yaman, Ahmet; İslam Devletler Hukukunda Savaş,s.71

¹⁹¹Razi Rahreddin; Mefatihü'l-Gayb, c.XVIII, s.35-36, Çev: Suat Yıldırım ve diğerleri, Akçağ yay., Ankara-1989

onlarla savaşmak Medine'deki Müslümanlar için zorunlu hale geldi. Kur'an bundan böyle savaşa 'emir' değil, 'izin' verdi.¹⁹²

“Şunu unutmamalıyız ki din hürriyeti için savaşa emir vardır. Ama bunun dışındaki durumlar için savaşa emir yok, sadece izin vardır. Yine din hürriyeti için savaş emri, başkalarının dinini değiştirmek için değildir. Böyle bir durumda yapılan savaş din hürriyeti için değil, tek kelimeyle Din savaşı olur. Din Hürriyeti: herkesin istediği dini, istediği gibi yaşayabilmesidir.”¹⁹³

İslam'ın temel esaslarını belirleyen Kur'an, düşünce ve vicdan özgürlüğü için evrensel bir inkılâp olarak gelmiştir. 'itikadı: inanmak ve ikna olmakla; İmanı da: delil ve kanıtla; Takvayı: İlim, düşünce ve duyguyla ilintili kılmıştır. Bütün bunlardan sonra Kur'an için, davasını insanlara savaşa kabul ettirmeye çalıştığı nasıl iddia edilebilir. Bundan daha basit ve eblehçe bir düşünce olabilir mi? Kur'an'ın müşriklere meydan okuması, kendisine fikir ve düşünceyle karşılık verilmesini istemesi ve buna rağmen Kureyşlilerin Kur'an'ın bu çağrısına şiddet ve zulümle karşılık vermeleri bu iddiamızın ispatı için yeter artar bile.

İslam dini hiçbir vakit İslami hakikatlere inanmadıkları için insanlara karşı savaş açmamış ve savaş açmaya da gerek duymamıştır. Müslümanların yaptığı savaşların sebebi, dini insanlara zorla kabul ettirmek değildi. Bilakis din ve vicdan özgürlü kurmak ve onları kollamaktı.

2.3.KUR'AN'A GÖRE MÜSLÜMANIN İNANÇ HÜRRİYETİ

Mü'minlerin önemli özelliklerinden biri de hiç şüphesiz ki gayba imandır.¹⁹⁴ Bu da bireyin iç dünyasıyla alakalıdır. İnanma hürriyeti bireysel bir konu olduğu ve gayba iman'ın kapsamında olduğu için bu alana ne Allah ne de peygamber ve ne de başka bir insan fiziksel müdahale etmemektedir. İnsanın inanç ve ibadetler

¹⁹²Kurtubi, el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an, c.XIV,s.384-385; Lings, Martin; İlk Kaynaklara Hz. Muhammed'in Hayatı,s.199-201

¹⁹³Atay, Hüseyin; İslam'ın Siyasi Oluşumu, s.152-153, Atay yayınları, Ankara-1999

¹⁹⁴Bakara, 2/3

konusunda mutaassıp davranması, anlayış ve idrak yollarından birini mutlaka tıkatır.¹⁹⁵

Kendisine dinin mesajı tebliğ edilen kişi, mesaj apaçık belli olduktan sonra, onu tasdik veya inkârda özgürdür. Dilerse inkâr eder dilerse de inanır. Ama her halu karda seçtiği şeyin sorumluluğunu da üstlenmeye ve ondan dolayı da başına gelene katlanmaya hazır olmalıdır. Bunun bilincinde olan insanın zaten aksi düşünce ve davranışlarda bulunma ihtimali de düşüktür. Yani kişi ektiğini biçer, ettiğini bulur.

2.3.1- İman'ın Kişisel Sorumluluk Gerektirmesi

Birey, Allah'a iman etmekle ancak kendisine fayda verir. İnanıp ve inkâr etme olayında bireyin kendisi zarar ve fayda görebilir. Allah'a herhangi bir şekilde zarar veya fayda veremez. Birey inanıp inanmamakta serbest olduğu için, bu özgür seçiminin neticesine bireysel bazda katlanacaktır. Kur'an'da şöyle buyrulur:

“De ki: Ey İnsanlar! Size Rabbinizden Hak gelmiştir. Artık kim doğru yola gelirse, ancak kendisi için gelecektir. Kim de saparsa, o da ancak kendi aleyhine sapacaktır. Ben sizin üzerinize vekil değilim.¹⁹⁶ Başka bir ayette de:

“Kim hidayet yolunu, seçerse, bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur; kim de doğruluktan saparsa, kendi zararına sapmış olur. Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü üstlenmez...”¹⁹⁷ Denilir. Bu konuda birçok başka ayet mevcuttur. Ve imanla ilgili ayetleri incelediğimizde inanma'nın bir Kalp fiili olduğu; İman'ın sadece Allah'la kulun kalbi arasında bir ilişki olduğu görülecektir.

“...Kim Allah'a inanırsa, Allah onun kalbini doğruya götürür. Allah her şeyi bilendir.”¹⁹⁸

“Ey Resul! Kalpleri iman etmediği halde ağızlarıyla ‘inandık’ diyen kimselerden ve Yahudilerden küfür içinde koşuşanlar seni üzmesin...”¹⁹⁹

¹⁹⁵Ebu Zehra, Muhammed; İmam Şafii, , s.124, çev.:. Osman Keskioglu, D.İ.B. yay., Ankara-1969

¹⁹⁶Yunus, 10/108

¹⁹⁷İsra, 17/15

¹⁹⁸Teğabun, 64/11

¹⁹⁹Maide, 5/41

Ayetlerde apaçık görülüyor ki imanın yeri ve yuvası kalptir. Öncelikle kalpte iman gerçekleşir. Daha sonra dışa yansımaları olur. Mehmet Akif'in deyişiyle "İmansız yürek sinede yükür." İmanın bireyselliğini bu anlamda ele aldığımızda İman, insana kendi kendini kontrol edebilme mekanizmasını yerleştirir. Böylece de kendisine inandığı, gönül bağladığı Rabbine karşı daima bir saygı içinde olur ki: Allah, onu gören, işiten, bilendir. Aslında bu şekilde düşüncenin kontrol altında tutulması da mümkün olmaktadır. Çünkü insanı yaratan Allah, yarattığı insanın etrafını da yarattığı mahlûklarla donatmış ve böylece de her yere de insanın güzel ve olumlu düşünmesini sağlayacak simge, işaret, belgeler ve ayetler yerleştirmiştir.

İnanan insan ancak insanlara öğüt ve nasihat vererek, eğitim ve bilgilendirme yoluyla iman dairesinde faydalı olabilir. Kur'an bu davranış dışındaki başka davranışları yasaklar:

"Eğer Rabbin dileyseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi. O halde sen, inanmaları için insanları zorlayacak mısın? Allah'ın izni olmadan hiç kimse inanamaz. O, akıllarını kullanmayanları murdar kılar."²⁰⁰

"O halde öğüt ver. Çünkü sen ancak öğüt vericisin. Onların üzerinde bir zorba değilsin."²⁰¹

İşte bu benzeri birçok ayette Allah insanın gerçek misyonunu göstermiş, insana hikmetle ve güzel öğütle davet etmesini bildirmiştir. İnsanı yaratan onu daha iyi bilir. Yaratan, kendisi dilerse herkesi bir anda imana zorla da getirebilir. Kaldı ki Allah kendisi böyle bir yol seçmemiş ve bizim de böyle bir yol takip etmemizi arzulamamıştır. Bu durum ayrıca insanın seçme özgürlüğüne tamamen zıt olup onun insani özelliklerini de ortadan kaldırır.

²⁰⁰Yunus, 10/99–100

²⁰¹Ğaşıye, 21–22

2.3.2. İman-Amel İlişkisi

Yaşamın birçok alanında olduğu gibi inanç ve ibadet konusunda da insan hak ve hürriyetleri mevcuttur. İnsanların hak ve hürriyetlerinin kısıtlanması durumunda da bireysel ve toplumsal huzursuzluğun, karmaşanın çıkacağı uyarısında bulunmaktadır, Kur'an:

“O halde öğüt ver. Çünkü sen ancak öğüt vericisin. Onların üzerinde bir zorba değilsin.”²⁰²

Genel manada tüm insanların hak ve hürriyetlerine saygılı olmak gerekir. Yoksa fitneye sebep oluruz ki, fitne adam öldürmekten beterdir.

İnanan insanlar kendi inançlarının gereği olarak bazı davranışlarda bulunmak zorundadırlar. Kur'an-ı Kerim'de : “Ey iman edenler” diye başlayan ayetlerden sonra genellikle ya bir davranışın yapılması tavsiye edilir veya bir davranışın yapılmaması, terk edilmesi istenir. Söz konusu davranışların özellikle Mü'minlerden istenmesi davranışın farklılığını değil, davranışta bulunanın ayrıcalıklı oluşunu veya diğer sıradan insanlardan farklarının olması gerektiğini bildirir. Çünkü bu kişi hayatında zihinsel ve duygusal bir devrim gerçekleştirmiş, hayat felsefesini değiştirmiş, Allah'a iman etmiştir. Ve tek kelimeyle sadece ve sadece Allah'a kulluk edeceğine dair söz vermiştir. Rabbiyle ahitleşmiştir.

Mü'min insan Allah'a verdiği sözde durmalı ki imanının gerçek olduğunu ispatlayabilsin. İman, güvenin, doğruluğun teminatıdır. Yalanla, iman asla bir arada olmazlar. Biri, diğerini mutlaka kovar.

İman, boyun eğmeyi, ahde vefalı olmayı, dürüst olmayı, hakk ve özgürlüklere saygılı olmayı, vb... gibi insani değerlere sahip olmayı gerektirir. Ve bunlar imanın meyvesidir. Bu nedenle de Kur'an Mü'minlerden yapılmasını istediği davranışlar vardır:

“Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve doğru söyleyin.”²⁰³

“Ey iman edenler! Allah' ve Resûlüne itaat edin”²⁰⁴

²⁰²Ğaşıye, 88/21-22

²⁰³Ahzab, 33/70

“Ey iman edenler! Kat kat artırılmış olarak faiz yemeyin. Allah’tan sakının ki kurtuluşa eresiniz.”²⁰⁵

“Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna, mallarınızı, batıl bir şekilde aranızda yemeyin. Ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah sizi esirgeyecektir.”²⁰⁶

““Ey iman edenler! Yahudileri ve Hıristiyanları dost edinmeyin. Zira onlar birbirinin dostudurlar. İçinizden onları dost tutanlar, onlardandır. Şüphesiz Allah, zalimler topluluğuna yol göstermez.”²⁰⁷

Bu ve benzeri ayetleri çoğaltmak mümkündür, ancak ayetlerden de anlaşılacağı gibi Allah, kendisine iman edenlerin davranışlarını değiştirerek istenilen kul olma yönünde mü’minlere rehberlik etmektedir. Allah’ın Kur’an’da mü’minlerden yapmalarını istediği davranışlar mü’minin ahlakını güzelleştiren rehber olacak nitelikteki ilkelerdir. Çünkü inançtan dolayı kendisinden istenilen davranışlarda bulunmazsa sorumlu tutulacağını ve ayrıca karşılığında dünyada yapmış olduğu bütün davranışların boşa çıkacağını, ahirette de büyük bir azapla karşılaşacağını, Allah’u Teâlâ apaçık bir şekilde belirtmiştir:

“Ey iman edenler! Allah’a ve peygamberine ihanet etmeyin: bile bile kendi emanetlerinize hainlik etmiş olursunuz.”²⁰⁸

“Ey iman edenler! Allah’ın size helal kıldığı iyi ve temiz şeyleri haram kılmayın ve sınırı aşmayın. Allah sınırı aşanları sevmez.”²⁰⁹

“İnananlar arasında çirkin şeylerin yayılmasını arzulayan kimseler için dünyada da ahirette de çetin bir ceza vardır. Allah bilir, siz bilmezsiniz.”²¹⁰

Allah’ın emirlerine kayıtsız şartsız boyun eğmek acaba insanı özgürlükten uzaklaştırır mı diye düşünülebilir. Önceki konularda da açıkladığımız gibi inanç konusunda tercih sırasında insan tamamıyla serbest bir iradeye sahiptir. Ve bu serbest iradesiyle seçimde bulunur. Hür iradesiyle yaptığı tercihler, ister istemez

²⁰⁴Nisa, 4/59; Enfal, 8/20

²⁰⁵Ali İmran, 3/130

²⁰⁶Nisa, 4/29

²⁰⁷Maide, 5/51

²⁰⁸Enfal, 8/27

²⁰⁹Maide, 5/87

²¹⁰Nur, 24/19

insana bir takım sorumluluklar yükleyecektir. Bu tür sorumlulukları yerine getirmek yapılan tercihin bir sonucudur. Yoksa zoraki bir durum değildir. Çünkü Allah insanı özgür iradesiyle yaptığı seçimlerden dolayı sorgulayacaktır. Allah, İnsan gücünü aşan bütün durumlardan da insanı muaf tutmuştur.

2.4.Kur'an'ın Özgürlüğe Genel Bakışı

“Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden açıkça ayrılmıştır. O halde kim tâğutu reddedip Allah’a inanırsa, kopmayan sağlam bir kulpa yapmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir.”²¹¹

Safvetü't-Tefasir'de 'İkrah' Kişiyi, istemediği bir şeyi yapmaya zorlamak²¹² şeklinde dile getirilirken aslında imanın da bir iç mesele olarak istemeyle alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Yine benzer şekilde Bayraktar Bayraklı da tefsirinde 'Kerihe' kelimesini: 'nefret etmek, tiksirmek, iğrenmek, hiç sevmemek, hoş görmemek, zorlanmak, mecbur etmek, tazyik etmek ve antipati duymak...' ²¹³ şeklinde ifade ettikten sonra şöyle devam etmektedir:

‘...Bu durumda yorumunu yapmakta olduğumuz bu ayetteki ‘dinde zorlama yoktur.’ İfadesini, ‘imanda zorlama yoktur.’ Şeklinde anlayabiliriz. İmansızlıktan imana ve imandan imansızlığa geçiş insanın kendi iradesi olmalıdır.’²¹⁴

Bu ayetin hicretin üçüncü yılında nazil olduğu bildirilmektedir.²¹⁵ Ayet hakkında görüş bildiren Zeyd b. Elsem ise bu ayetin Mekke’de inen geçici barış ayetlerinden olduğunu hicretten sonra savaşa izin verilen ayetlerde bunun hükmünün kaldırıldığını belirttiği rivayet edilir.²¹⁶ Bu ayetin nesh edildiği konusunda bir ayrı görüş mevcut fakat amacımızın dışına çıkmamak için nesh konusuna giremeyeceğiz. Sadece bu ayetin dinde zorlamanın yasak olduğunu bildirdiğini apaçık söyleyebiliriz.

²¹¹Bakara, 2/256

²¹²Sâbûnî, Muhammed Ali, Safvetü't-Tefasir, c.I.s.296, Cev: Sadrettin Gümüş, Nedim Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul-2003

²¹³Bayraklı, Bayraktar, Kur'an Tefsiri, C.III, s.290, Bayraklı Yayınları, İstanbul-2007

²¹⁴Bayraklı, a.g.e., s.293

²¹⁵Hicazi, M. Mahmut; et-Tefsir el- Vadih, ,c.1-10, s.8-9, Kahire 1979

²¹⁶Şevkani, Muhammed b. Ali b. Muhammed; Fetu'l-Kadir el-Camiu Beyne fi'r-Rivayeti ve'd Dirayeti min ilmi't-Tefsir; c.I, s.416; yy, t.y.

Geniş bilgi için Merhum Hamdi Yazır'ın tefsirinin bu ayetle ilgili yorumuna bakılabilir.

Din bilgisi, inanç ve amelden oluşan bir bütündür. Bir insana zorla bilgi verilebilir, fakat zorla inanması sağlanamaz. Çünkü iman, kalbin tasdikidir, bildirilenin doğru olduğuna insanın içten kanaat getirmesi ve inanmasıdır. Bu inanma ancak serbest irade ile karar vermeye ve tercih etmeye dayanır. Ayrıca kalbin ve zihnin içinde olup bitenleri başkasının bilmesi mümkün olmadığından, zora maruz kalan kimsenin "İnandım" demesi halinde bunun içteki duruma uygun olup olmadığı kontrol edilemez. Sonuç olarak bir kimse ne zorla inandırılabilir ne de zor altında inandığını söyleyenin içtenliğine güvenilebilir.

Kur'an Yolu adlı tefsirde bu ayetin yorumunda İbn Âşur'dan nakledilerek bu ayetin İslam'ın ilk yıllarında gelmiş olması ihtimalinin olmadığını, Cizye kabulü söz konusu olmaksızın savaş emri getiren ayetler ve bu manada olmak üzere "Lâ İlahe illallah deyinceye kadar insanlarla savaşma emrini aldım..."²¹⁷ diyen hadisler bu âyetten önce olduğunu belirtmiş. Ve devamını da: O zaman Arabistan'da şirk'in hâkim olduğu, Arapların dedeleri İbrahim'in tevhid dininden sapmış oldukları, Allah Teâlâ'nın bu bölgeyi şirkten, Kâbe'yi de putlardan temizlenmesini, diğer kavimler ve topluluklar için örnek bir tevhid ümmeti ve merkezinin oluşmasını istediğini ve bunun gereğini emrettiğini, Arap yarımadasının da şirkten temizlenip oraya İslâm yerleşince artık evrensel düzenin gerçekleşmesi lâzım olduğunu, Evrensel düzenin de "bütün halkı Müslüman olan, bir dünya değil, hakların ve hürriyetlerin bekçiliğini Müslümanların yaptığı bir dünya" olduğunu belirttikten sonra bunun için de diğer din ve vatan sahiplerinin yalnızca Müslümanların hâkimiyetini kabul etmeleri yeterli olduğu, İşte bu ayet o düzeni getirdiği, insanları Dine zorla inandırma savaşının bittiğini (bunu ifade eden ayetler ve hadisler neshedildi), hakka ve hukuka baş eğdirme savaşı başladığını dile getirdikten sonra aşağıdaki şekilde devam etmektedir:

'Bizim de anlayışımız bu son yoruma uygun düşmektedir. Dinde zorlamanın yasaklanması "hakkın batıldan-açıkça ayrılması" gerçeğine bağlanmıştır. Bu gerçek değişmeyeceğine, Kur'an ortada buldukça yeniden hak ile batıl birbirine karışır

²¹⁷ Askâlânî, İbni Hacer, Fethu'l-Bârî (Sahihi Buhari Muhtasarı), İman/17, s.98, Polen Yayınları, İstanbul-2009; Davutoğlu, Ahmet, Sahihi Müslim Tercemesi ve Şerhi, c.1, s.182, İman/32.hadis, Sönmez Neşriyat, 2.Baskı, İstanbul-1977

hale gelemeyeceğine göre buna dayalı bulunan hükmün değişmesi de (neshi) söz konusu olamaz. Resûlullah(a.s) Ehl-i kitap olmayan kâfirlerden de cizye almıştır. Kâfirler barış isterlerse bunun kabul edilmesi emrolunmuştur. Kâfirlerle savaş emri “fitnenin ortadan kalkması ve dinin Allah için olması” gerekçelerine bağlanmıştır. Fitne zulümdür, düzensizliktir, anarşidir. “Dinin Allah için olması”, bütün insanların İslâm'a girmeleri şeklinde anlaşılabilir; çünkü en azından Ehl-i kitabın cizye vererek de olsa gayri Müslim olarak yaşamalarına izin verildiğinde ittifak vardır. Bütün bu naslar, gerçekler ve uygulamalar bir araya getirildiğinde ortaya çıkacak sonuç ve nihaî hüküm şu olmaktadır: İnsanların zorla din değiştirmeleri hem imkânsız hem de hükümsüzdür, bu sebeple de yasaklanmıştır. Savaş insanları zorla İslâm'a sokmak için değil, din yüzünden baskının ortadan kalkması, din ve vicdan hürriyetinin hayata geçirilmesi, güçlü olanların hukuku çiğnemelerine engel olunması içindir. Müslüman olmayanlar bu hak, hukuk ve hürriyet düzenine uydukları müddetçe kendi inançlarında kalma ve onu yaşama hakkına sahiptirler.

Asıl mesele Müslümanların, dinin gereklerini yerine getirme konusunda zorlanıp zorlanamayacakları ve ayetin bunu da içine alıp almadığı konusudur. Müslüman iken sonradan İslâm'dan çıkan kişinin (mürted) öldürülmesiyle ilgili hüküm ilk bakışta "dinde zorlama yasağının Müslümanları içine almadığı" zannını verirse de öncelikle böyle bir hükmün Kur'an'da bulunmadığını kaydetmek gerekir. Konuya ilişkin hadislerin ve fıkhi görüşlerin gerekçeleri dikkate alındığında bu hükmün Müslüman'ın “dinini değiştirmesi” sebebine değil “sosyal düzeni bozma, İslâm'a ve Müslümanlara karşı savaşma” gibi sebeplere bağlı olduğu anlaşılmaktadır.

Çiğnenen yasakların (haramlar) bir kısmı için öngörülen cezaî yaptırımlar da kişinin dinî hayatına müdahale yani kişi ile Allah arasına girme anlamında olmayıp sosyal düzenin korunmasına yöneliktir.

Karşılığında bir ceza öngörülme-yen haramların çiğnenmesi ve farzların ihmaline gelince bu alanda Müslümanların ‘emr-i bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker’ denilen ‘sosyal ahlâk ve sosyal düzenin korunması’ görevleri devreye girmektedir. Bütün Müslümanlar bilgi ve imkânlarına göre bu göreve katılırlar. Ancak bu görevin de öğüt, telkin, ikili ilişkileri ayarlama çareleri genel olmakla beraber müeyyide uygulama görevi genel değildir, devletin veya halkın görev verdiği kurum ve

şahıslara aittir. Burada da yaptırım uygulanarak yapılan zorlama, Müslümanların ceza tehdidi altında dinlerini yaşamalarını sağlamaya yönelik olamaz, Çünkü böyle yaşanan din, din değildir; ibadet, ibadet değildir. Zorlamanın gerekçesi İslâm'ın hâkimiyet sembollerinin (şeâir), genel ahlâk ve düzenin korunmasından ibarettir.²¹⁸

Bakara Suresi 256. ayet hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde, insanlara itikad ve ibadettin zorla kabul ettirilemeyeceği hususunda İslam'ın temel kuralı olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Ayrıca İslam'a girmeye ve onun yolundan gitmeye bile kimsenin zorlanamayacağını belirtmektedir.²¹⁹ İcbar ve baskı ile yaptırılan ibadetlerin ihlâs ve samimiyetten uzak olduğu apaçıktır. Tıpkı kalbi imanla dolu olduğu halde dili ile inkâr edenin durumu gibidir. Böyle bir durumda kişi iman dairesinden çıkmamaktadır. Öyleyse dili veya bedeni ile iman ettiğini söyleyip kalbi ile inkâr edenin durumu da buna benzemektedir. Esas olan kalbin fiili ise, bunu ancak Allah bilir ve bu da zaten kul ile Rabbi arasındadır. Bu yüzden İslam'daki hürriyet anlayışında din içi ve din dışı zorlamalara yer yoktur.

İslam'da savaşın amacı, vicdanlar üzerindeki baskıyı kaldırmak, insanlara inanç özgürlüğü sağlamaktır. Bu özgürlüğü sağlayabilmek için insanları baskı altında tutan saldırgan küfür ve zulüm liderlerini sindirmek, küfrün belini kırmaktır. Savaşılması ve sindirilmesi istenen kimseler, Müslümanlara saldıran küfrün önderleridir. Kendi hallerinde bulunan kimselere saldırılmayacağı, birçok ayette vurgulanmıştır: "Allah saldırganları sevmez... Zalimlerden başkasına düşmanlık olmaz"

Nisa 4/90. ayetinde tarafsız kimselerle barış içinde yaşanması emredilmekte; Mümtehine Sûresi 8. ayetinde de Müslümanlara saldırmayan barışsever insanlara iyilik edilmesi öğütlenmektedir.

“(Savaşta) İnkâr edenlerle karşılaştığınız zaman boyunlarınızı vurun. Nihayet onları iyice vurup sindirince bağı sıkıca bağlayın (onları esir alın). Ondan sonra ya lütfen veya fidye ile serbest bırakırsınız. Harb ağırlıklarını bırakıncaya (savaş sona erinceye) kadar böyle yaparsınız. Allah dileseydi, kendisi onlardan öç alırdı. Fakat sizi bir birinizle denemek için (savaşı emrediyor). Allah, kendi yolunda

²¹⁸Karaman, Hayrettin ve Dğerleri, a.g.e, c.I, s. 280–284.

²¹⁹Fazlurrahman,Siret Ansiklopedisi, c.I, s.209

öldürülenlerin yaptıkları işleri zayi etmeyecektir. Onları doğru yola iletcek, durumlarını düzeltecektir. Onları, kendilerine tanımladığı cennete sokacaktır.”²²⁰

Kur'ân, insanın beden özgürlüğünün kısıtlanmasını asla doğru bulmaz. Peygamber (s.a.v.) de bir köleyi hürriyete kavuşturan bir kimsenin o kölenin her organına karşılık kendi organlarından birisini cehennem ateşinden koruyacağını hür bir insanı köle yapıp satan kimsenin, kıyamette hasmı olacağını buyurmuştur.²²¹ Öyle ise İslâm'ın köleliği benimsediğini, ya da teşvik ettiğini söylemek insafsızlık olur. O zaman kölelik, bütün dünyada yaygın olduğu ve Müslümanlar da çeşitli düşmanlarla savaş halinde buldukları için İslâm, köleliği tümden kaldıramamış, fakat kaldırılması yolunda büyük adımlar atmıştır. Bazı günahların ve hataların kefareti olarak köleyi özgürlüğe kavuşturma kuralını koymakla insanları özgürlüğe kavuşturmanın ne denli önemli bir şey olduğunu göstermiştir.

Şimdi bugün dünyada Kur'ân'ın bu amacı ruhen olmasa da görünürde gerçekleşmiş, kölelik kaldırılmıştır. Aslında dünyanın birçok yerinde hala tutsaklar köle gibi çalıştırılıyor. Uzağa gitmeğe gerek yok. Saraybosna'da Sırpların, Hırvatların; Kosova'da Sırpların Müslüman esirleri aylarca esir kamplarında aç, susuz, işkence altında ezmeleri, döverek, boğazlayarak öldürmeleri; kadınların ırzına geçmeleri; katliamla yüzlerce ma'sum insanı öldürüp toplu mezarlara gömmeleri, bütün dünyanın gözleri önünde cereyan etmiştir. Dünyanın çeşitli ülkelerinde çoğunlukla güçlünün, güçsüzü ezmesi; kapitalistin işçiyi, sanayileşmiş zengin ülkelerin geri kalmış yoksul ülkeleri sömürsü sürmektedir. Ama ezilenlere, dövülenlere, sömürülenlere ismen köle denmemektedir. Şeklen de olsa dünyanın hiçbir yerinde artık Esir, eşya gibi alınıp satılan bir varlık değildir. Bu uygulama ortadan kaldırılmış, Kur'ân'ın gösterdiği bu hedefe şeklen ulaşılmıştır. Ruhen de ulaşılmasını dileriz.

²²⁰Muhammed, 47/4-6

²²¹Akın, Hanifi, Sahifi Buhârî Muhtasarı, Itk(Köle azad etme) Bölümü, s.1242, Baka Yayınları, İstanbul-2008Buyu': 106, İcâre: 10; İbn Mâce, Rukun: 4

SONUÇ

İnsanın kendi iradesini kontrol altında tutması ve seçebilme kabiliyetini kullanmasında serbest olması, insanın kendi kararlarını belirlemesi ve bu kararlarında herhangi bir engellemenin, yönlendirmenin söz konusu olmaması kendi kararlarının sorumluluğuna katlanabilmesi olarak özgürlüğü tanımlayabiliriz.

Kur'an'ın yaklaşık olarak üçte birinde Allah, insanların, yer ve göklerde olup bitenlere, kendi nefesine, biyolojik yapısına, tarihi olaylara bakmasını ve bunlar hakkında detaylı olarak düşünerek insanın yaratılış gayesi olan kulluk sırrına erişmesini istemektedir.

Düşünce özgürlüğü, insanın sahip olduğu diğer tüm özgürlüklerin başlangıcını oluşturur. Kişilik, bireylerin düşünüşünü, hissedişini ve eylemlerini belirler. Kişilik sabit ve statik bir şey olmayıp sürekli gelişen ve değişim gösteren bir yapıdır. Kişiliğimizin değişik boyutları bizi diğer insanlardan farklı kılmakta ve bizim farklı düşünce, duygu ve davranış geliştirmemize imkan sağlamaktadır. Eğer bireysel farklılıklar olmasaydı bütün insanlar aynı davranış ve düşünceleri ortaya koyarlardı.

Kur'an, insanları bir olan Allah'a, peygamberlere, gönderdiği kitaplara inanmaya, İslam dinini kabul etmeye çağırırken her şeyden önce onların akıllarına hitap eder. İnsanın düşünmesini ve aklî uyanışını sağlayabilmesi, yüce yaratıcıyı tanıyıp inanması ve hak ile batılı birbirinden ayırabilmesi için onu göklerin, yerin ve ikisi arasındaki varlıkların ve kendi yaratılışı hakkında düşünmeye davet eder.

İnsan dünyaya halife olarak gönderilmiş ve yaşamı için ihtiyaç duyduğu bütün donatılarla donanımlı hale getirilmiştir. Akıllı bir varlık olan insan, yaratıldığına inandığı ve yaratılış amacını sorguladığı andan itibaren kendisinden üstün bir varlığa bağlanma duygusu yaşar. Bu bağlanma esaret anlamındaki bağlanma değil, üstün varlığa bağlanma anlamındaki 'kulluktur'. Aradaki fark ise irade gücü ve seçme yeteneğidir. Esir veya köle olan kimsenin iradesi ve seçme özgürlüğü yokken, Allah'a Kul olan kişi ise tamamen özgürdür. Bu nedenle Din hürriyeti ve İnsanın özgürlüğü meselesi, insanlık tarihiyle başlar.

Beşer ya inandığı gibi yaşar ve ya yaşadığı gibi inanır ki bu sonuncusuna da din denilebilir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bireyler ve toplumlar ilahi dinleri, kendi düşünce, istek ve arzuları doğrultusunda yanlış yorumlayarak tahrif etmiş, dini istismar etmiş ve başkalarının hak ve hürriyetlerine din adı altında tecavüz etmiştir. Dini hürriyetin sınırlarını ortaya koyacak olan ancak ve ancak dinin Sahibi Allah'tır.

İslam dini hem kutsal kitabıyla hem de peygamberi vasıtasıyla yeryüzünde sosyal ahlâk ve sosyal düzenin korunmasını amaçlamaktadır. Yine ilk Müslümanlar gerek Mekke'de gerekse Medine'de insan olma şerefini ve köle iken hürriyete kavuşmanın değerini Allah'a gerçek manada inanıp bağlanarak elde ettiler. Bu dönemlerde inanıp inanmama konusunda insanlar tamamen serbesttiler. Ve bu da İslam'ın davet metodunu teşkil etmiştir.

İslam'ın gerçek hedefi insanların inançlarını rahatça yaşayabileceği, huzurlu ve güvenli bir ortam oluşturabilmektir. Fakat din adı altında insanların özgürlüklerini ellerinden almak isteyenler zaman içerisinde savaşa da başvurmuşlardır. Oysa bu tamamen kişisel ve siyasi çıkarlar uğruna yapılmış olup İslam'la hiçbir şekilde bağdaşmamaktadır.

İslam'ın temel esaslarını belirleyen Kur'an, düşünce ve vicdan özgürlüğü için evrensel bir inkılâp olarak gelmiştir. 'itikadı: inanmak ve ikna olmakla; İmanı da: delil ve kanıtlarla; Takvayı: İlim, düşünce ve duyguyla irtibatlı kılmıştır.

Yine İslam'da bir toplulukla savaşın yapılması ve ya bir kişiye hapis, idam gibi cezaların verilmesinde temel ölçü, dinin inanç veya fıkıhla ilgili bir emrinin terki değil, toplum ve bireyin huzursuzluğuna sebep olan davranış ve fiiliyattır. İslam ancak böyle bir durumda kendini ve toplumu koruyup kollama adına ceza verebilir.

Allah tarafından geldiğine inanılan İslam dinine uymak zorunludur. Fakat ilahi Vahyi anlayan bireyler ve toplumların oluşturduğu hayat felsefesi, kültür veya gelenekler, beşeri bir yapı olduğu için tartışılabilir ve tartışılmalıdır da. Bu sözlerimizle aslında, vahyin kendisini eleştirmiyoruz. Velâkin ilahi vahiy için yapılan yorumları ve bu yorumlar neticesinde oluşan yaşamı, kültürü ve hayat felsefesini eleştiriyoruz. Dinlerin tahrif edilmesi zaten hep böyle olmuştur. Dinin asıl kaynağını bırakıp sadece yorumlarla uğraşmak insanın, kendisine yabancılaşmasına ve dinin tahrifatına sebep olur.

Bakara suresinin 256.ayetine gelince: “Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden açıkça ayrılmıştır. O halde kim tâğutu reddedip Allah’a inanırsa, kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir.”

Bu ayet mensuh olmadığı gibi sadece Ehl-i Kitapla da ilgili değildir. Bu ayetin hükmü Peygamber(a.s) günlerinde olduğu gibi bugün de geçerliliğini aynen korumaktadır. Ayrıca bu ayetin hükmü, hangi inançta olursa olsun, bütün insanlar için geçerlidir. İnsanlara ve insanlığa zararı dokunmayan, sosyal açıdan kimseye sıkıntı vermeyen, sosyal ve ahlaki düzeni bozmayan insanlar hangi inançta olursa olsun, hangi çağda yaşarsa yaşasın bu ayetin kapsamına girer.

Sonuç olarak diyebiliriz ki İslam insanları, çevresini gözlemlemeye, değerlendirmeye, tabiattaki eşyaları ve ya varlıkları anlamaya, anlamlandırmaya çağırmıştır. Allah’ın Zatı dışındaki diğer bütün varlıklar üzerinde derince düşünmeye davet etmiş ve düşüncenin önüne hiçbir set de çekmemiştir. Kur’an düşünmeyenleri, çevresinde olup bitenlere kayıtsız kalanları, geçmişin ve ataların eskimiş fikriyatında boğulmuş kişileri de yererek onları sürekli akıllarını kullanmaya çağırmıştır. Ayrıca inananları düşünme konusunda teşvik etmiş, Hz. Peygamber ilimle uğraşmayı, nafile ibadetlerden üstün tutarak islamın özgür düşünce konusundaki tavrını ortaya koymuştur. Kur’an’da yoruma açık müteşabih ayetlerin bulunması da, Allah’ın, insanların düşünce konusunda üretken olabilmeleri ve akıllarının donuklaşmaması, sürekli faal olabilmesi için yarattığı önemli bir fırsattır. Bu da apaçık göstermektedir ki düşünceye engel olmak mümkün değildir.

KAYNAKÇA

- AKARSU, Bedia, Felsefe Terimleri Sözlüğü; İnkılap kitabevi Yay., İstanbul-t.y.
- AKIN, Hanifi, Sahifi Buhârî Muhtasarı, Beka Yayınları, İstanbul-2008
- AKTAN, Hamza, “Kur’an ve Sünnet Işığında Düşünce ve İnanç Özgürlüğü”, Uluslararası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, Ankara-2000
- ALLPORT, Gordon W., Birey ve Dini, Çev.: Bilal Sambur, Elis Yay., Ankara-2004
- ARI, M. Sarı, Hz. Ebubekir ve Ridde Savaşları, Beyan yay., İstanbul-1996
- ASKÂLÂNÎ, İbni Hacer, Fethu'l-Bârî (Sahihî Buhari Muhtasarı), Polen Yayınları, İstanbul-2009
- ATEŞ, Süleyman, Kur'an Ansiklopedisi, Kuba Yayınları, İstanbul-1997
- ATAY, Hüseyin, İslam'ın Siyasi Oluşumu, Atay yayınları, Ankara-1999
- AYDIN, Mehmet S, Din Felsefes, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir-2001
- BAYRAKTAR, Mehmet, İslam'da Düşünce Özgürlüğü, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara-1995
- BAYRAKLI, Bayraktar, Kur'an Tefsiri, Bayraklı Yayınları, İstanbul-2007
- BEYÂZÎ, Kemalüddin Ahmed, *İşârâtü'l-Meram*, Kahire-1949
- BİNTÜ'Ş-ŞAT, Aişe Abdurrahman, Taracimu Seyyidai Beyti'n-Nübüvveti, Kahire-1988
- BUAHRÎ, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah; Sahihu'l-Buhari; Daru ibn Kesir el-Yemame, Beyrut-1407/1987
- CABİRÎ, Muhammed Abid, İslamda Siyasal Akıl, çev.: Vecdi Akyüz, Kitabevi yay., İstanbul-1997
- CEVİZCİ, Ahmet, Felsefe Sözlüğü; Paradigma yay., İstanbul -1999
- CÜRCANÎ, Ali b. Muhammed b. Ali, et-Ta'rifat, Daru'l-İhya-i't-Turasi el-Arabî, Beyrut 1405 (thk. İbrahim el- Ebrari)
- ÇAĞRICI, Mustafa, “Hürriyet”, DİA, İstanbul-1998
- DALKILIÇ, Bayram, Bertranrand Russell (21. Asırda Bir Ateist Düşünür, Kendözü Yayınları, Konya-2000
- DAVUTOĞLU, Ahmet, Sahihî Müslim Tercemesi ve Şerhi, Sönmez Neşriyat, 2.Baskı, İstanbul-1977
- ÇELİK, Muhammed, Kur'an'ın İkna Hususiyeti, Çağlayan Yay, İzmir-1996
- DEMİR, Ömer, Acar, Mustafa, Sosyal Bilimler sözlüğü, Vadi Yay., Anakra-1997
- DEVELLİOĞLU, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın yay., Ankara-2007
- DİHLEVÎ, Şah Veliyullah, el-İnsaf fi Beyani Esbabî'l-İhtilaf, Beyrut -1984
- DRAZ, Abdullah; Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, Trc.: Salih Akdemir, Mim yay., Ankara-1983
- DUMAN, M. Zeki, *Beş Surenin Tefsiri (Fatıha, Ahzab, Nur, Hucurat, Mümtahine)*, Ankara-1999.
- EBU DAVUD, Süleyman b. El-Eş'as es-Sicistani el-Ezdi, Süneni Ebi Davud, Daru'l-Fikr, t.y., y.y.
- EBU YUSUF, Yakub b. İbrahim, Kitabü'l-Harac, Beyrut-1302
- EBU ZEHRÂ, Muhammed, İmam Şafii, çev.: Osman Keskiöglü, D.İ.B. yay., Ankara-1969
- ECE, Hüseyin K, İslam'ın Temel Kavramları, Beyan Yayınları, 323. Kitap, İstanbul, Nisan -2000
- ESED, Muhammed, Kur'an Mesajı Meal Tefsir, Çev: Cahit Koçak-Ahmet Ertürk, İşaret yay., İstanbul-1999
- EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, Kitabü'l- Lumai fir-Reddi ala ehli'z- Zeyği ve'l Bidai, Hancı Matbası, Kahire-1955
- FAYDA, Mustafa, Hz. Ömer Zamanında Gayrı-Müslimler, Marmara İlahiyat. Yay. İstanbul -1989
- FAZLURRAHMAN, *Siret Ansiklopedisi*, Çev: Kenan Dönmez ve diğerleri, İnkılâb Yay., Üçüncü baskı, İstanbul-2003
- FROM, Eric, Özgürlük Korkusu, Çev.: Selma Koçak, Doruk yay, İstanbul -2003
- GÖLCÜK, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, Kelam (Tarih-Ekoller-Problemler), Tekin Dağıtım, 5.Baskı, 2001-KONYA

- GÜNEŞ, Ahmet, İslam Kamu Hukukunda Fikir ve İnanç Hürriyeti, Yayınlanmamış doktora tezi, Erzurum-2003
- HAMİDULLAH, Muhammed, el- Vesaiku's-Siyasiyye, s.109, Beyrut -1969
 —İslam Peygamberi, Çev.; yrd. Doç. Dr. Mehmet Yazgan; Beyan Yay., Ankara-t.y.
 —İslam'da Gayr-i Müslimlerin Durumu, İslam Anayasa Hukuku, Çev. Mustafa Sabri Küçükkaşçı, Editör: Vecdi Akyüz, İstanbul-1995.
- HİCAZİ, Muhammed Mahmut, et-Tefsir el-Vadih, Dârü't-Tefsîr, Kahire-1979
- HUDARİ, Muhammed, İslam Hukuku Tarihi, Çev: Haydar Hatipoğlu, Kahraman yay., İstanbul-ty.
- İBN HANBEL, Ebu Abdullah Ahmed, el-Müsned, Mısır-1313/1895
- İBN HAZM, Ebu Muhammed b. Ali, el-İhkam fi Usulî'l-Ahkâm, Mısır t.y.
- İBN KESİR, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Tahkik: Muhammed İbrâhim el-Bennâ-Muhammed Ahmed Âşûr, Abdülazîz Ğanîm, Kahraman Yay., İstanbul-1992
 —el-Bidaye ve'n-Nihaye, Mektebetü'l-Mearif, Beyrut-1992
 —Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, çev. Dr. Bekir Karlığa, Dr. Bedrettin Çetiner, Çağrı yay., İstanbul -1992
- İBN MANZUR, Muhammed b. Mükremin el-Afriki el-Mısri, Lisani'l Arab, Daru Sadr, Beyrut t.y.
- İBNÜ'L-ESİR, el- Kamil Fi't- Tarih, çev: M. Beşir Eryarsoy, Bahar yay., İstanbul-1985
- KANDEHLEVİ, Şeyh M. Yusuf, Hayatu's- Sahabe, çev.: Sıtkı Güllü, Divan yay., İstanbul-1987
- KARAMAN, Hayreddin, İctihad'ın İslam Düşüncesine Katkısı, Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı, İstanbul-1997
 —Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, Yazanlar: Hayrettin Karaman ve Diğerleri, D.İ.B.yay., Ankara-2003
 — İslam Hukukunda İctihad, Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, Kitap no: 134, İstanbul-1996
- KASANİ, Alauddin Ebu Bekr b. Mesud; Bedaiu's- Sana'i fi Tertibi's şerai, Daru'l- Kitabi'l- Arabî, Beyrut-1982
- KESKİOĞLU, Osman; Hz.Muhammed ve Hayatı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,Ankara-2003
- KÖSE, Saffet, İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti, İz yay., İstanbul -2003
- KURTUBİ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir b. Ferh, el-Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an Daru's-Şua'b, el- Kahire-1372
- KUTLUER, İlhan, "Düşünme", DİA, İstanbul-1994,
- KUTUB, Seyyid, Fi Zilali'l Kur'an, Beyrut -1980
- KUTUP, Seyyid, Yoldaki İşaretler, Pınar Yayınları, İstanbul-2006
- LİNGS, Martin, Hz. Muhammed'in Hayatı, Çev: Nazife Şişman, İnsan Yayınları, İstanbul-2002
- MALİK b. ENES Ebu Abdullah el- Asbahi, Muvatta el-İmam Malik, Darü'l Kalem yay., Dimeşk-1413/1991, thk: Muhammed Fuad Abdulbaki
- MİLL, John Staurt, Hürriyet, Çev: Mehmet Osman dostel, Meb yay, İstanbul-1997
- MÜNAVİ, Şemşüddin Muhammed Zeynüddin Abdurrâuf,Feyzu'l-Kadîr, 2. Baskı, Beyrut- 1972
- MÜSLİM, Ebu'l-Huseyn Müslim b.el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbüri, Sahih-i Müslim, C. I-V, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut-1956
- ÖNER, Necati, İnsan Hürriyeti, Vadi yay., Ankara-1995
 — Öner, Necati, Klasik Mantık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları no:173, 5. Baskı, Ankara-1986
- RAZİ, Rahreddin, Mefatihü'l-Gayb, Çev: Suat Yıldırım ve diğerleri, Akçağ yay., Ankara-1989
- SÂBÛNÎ, Muhammed Ali, Safvetü't-Tefasir, Cev: Sadrettin Gümüş, Nedim Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul-2003
- SAMİ, Şemseddin, Kamus-u Türkî, Çağrı yay., İstanbul-2005
- SARI, Mevlût, Elmevarid(Arapça-Türkçe Lûgat), İpek Yayınları, İstanbul-t.y.

- SARIÇAM, İbrahim, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, D.İ.B. Yay., Ankara-2004
- SERAHSİ, Ebubekir Muhammed b. Ebi Sehl, el-Mebsut li's- Serahsi, Daru'l Ma'rife, Beyrut-1406
- ŞABAN, Zekiyuddin, İslam Hukuk İlminin Esasları, çev. İ.Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yay
Ankara-1996
- ŞEVKANİ, Muhammed b. Ali b. Muhammed; Neylu'l- Evtar Min Ehadisi Seyyidi'l- Ehyar Şerhu
Munteka el-Ehyar, İdaretu't-Tabaa el-Muniriyye,yy, ty.
—Fethu'l- Kadir el-Camiu Beyne fi'r-Rivayeti ve'd-Dirayeti min ilmi't-Tefsir; yy, t.y.
- TİRMİZİ, es-Sulemi, Muhammed b. İsa Ebu İsa, Sünenu't-Tirmizi, Daru İhyau't-Turasi el-Arabî,
Beyrut. t.y.
- ÛNEYS, İbrahim, Mu'cem'l-Vasit, Daru'l-Mearif Matbaası, 2.Baskı, Beyrut-1973
- VAKİDİ, Muhammed b. Ömer, Kitabu'l- Magazi, Oxford-1996
- YAMAN, Ahmet, İslam Devletler Hukukunda Savaş, Beyan yay., İstanbul -1998
- YAVUZ, Yunus Vehbi, İslam'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü, Sahaflar Kitavevi, İstanbul-1994
- YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, Hak dini Kur'an Dili, 3. Baskı, Eser Neşriyat, İstanbul-1979
- YENİ ÜMİT DERGİSİ, Sayı: 64, Nisan-Mayıs-Haziran-2004